

Argumenten voor en tegen ondertitelen en nasynchroniseren van televisieprogramma's

1. Inleiding

In de Europese Unie bestaat een aanzienlijk deel van het televisie-aanbod uit programma's die worden geïmporteerd uit het buitenland. Zo is in Nederland ongeveer een derde van de televisieprogramma's afkomstig uit het buitenland (Luyken, Herbst, Langham-Brown, Reid, & Spinhof, 1991; Spinhof & Peeters, 1999). Bij het beschikbaar maken van buitenlandse programma's voor een binnenlandse markt zijn in de EU twee adaptatiemethoden favoriet: ondertitelen en nasynchroniseren (Kilborn, 1993). Er zijn drie andere adaptatiemethoden die geregeld worden toegepast, maar die hebben een beperkter toepassingsgebied: commentaarvertaling (voor programma's waarin commentaar buiten beeld wordt gegeven), voice-over (in nieuws- en actualiteitenprogramma's) en tussentitels (in documentaires en educatieve programma's waarin het accent op beeldinformatie ligt). Als het gaat om het gebruik van een van de twee favoriete methoden lijkt er een waterscheiding te bestaan (Danan, 1989; Luyken et al., 1991). Typische 'nasynchronisatie-landen' zijn Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk en Spanje; typische 'ondertitel-landen' zijn België, Denemarken, Finland, Griekenland, Ierland, Luxemburg, Nederland, Portugal en Zweden. Groot-Brittannië is het enige land dat niet in een van de twee kampen kan worden ingedeeld. Het kleine aanbod van niet-Engelstalige films en programma's wordt daar in bijna even grote mate voorzien van ondertitels of van nagesynchroniseerde geluidsband.

Samenvatting

Ondertiteling en nasynchronisatie zijn de twee meest gebruikte methoden om buitenlandse programma's voor een binnenlandse markt beschikbaar te maken. Aan beide adaptatiemethoden zijn voor- en nadelen verbonden. In dit artikel worden de voor- en nadelen geïnventariseerd aan de hand van vier vragen: Bij welke methode vindt de beste informatie-overdracht plaats? Voor welke speciale groepen van kijkers is een methode geschikt? Wat zijn de esthetische voor- en nadelen van een methode? Welke vaardigheden doen kijkers op dankzij het gebruik van een van beide adaptatiemethoden? De beantwoording van deze vragen is zo veel mogelijk gebaseerd op resultaten van empirisch onderzoek naar ondertiteling en nasynchronisatie. De conclusie luidt dat sommige veelgehoorde voor- en nadelen moeilijk aan te tonen zijn. Voor andere genoemde voor- en nadelen geldt dat het van de kijker, het type programma en de manier waarop wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd afhangt hoe zwaar ze wegen.

Beide adaptatiemethoden lijken prima bruikbaar. Niet alleen de vertalers, in dit geval ondertitelaars en nasynchroniseerders, maar ook de kijkers zijn gewend aan de in hun land gehanteerde methode. Zowel in ondertitel- als in nasynchronisatielanden is men er vast van overtuigd dat de ‘eigen’ methode de beste is (Bruls & Kerkman, 1989; Kilborn, 1993; Luyken et al., 1991; Spinhof & Peeters, 1999). De keuze om na te synchroniseren wordt vooral verdedigd op grond van het gemakkelijk kunnen volgen van programma’s omdat kijkers niet hoeven te lezen. In het kamp van de ondertitelaars ergert men zich aan de beperkte lipsynchroniciteit van nagesynchroniseerde programma’s, en wordt ondertiteling veelal verdedigd op basis van het argument dat de originele stemmen van acteurs intact blijven. Naast deze veel gehoorde argumenten voor of tegen ondertitelen en nasynchroniseren komen in discussies tussen aanhangers van beide kampen nog veel meer argumenten aan de orde. Soms zijn argumenten gebaseerd op vooroordelen, soms worden argumenten overdreven, en soms worden argumenten over het hoofd gezien. In het huidige artikel zullen we alle veel en weinig gehoorde beweringen op een rij zetten. Daarbij vormen de literatuur (met name: Bruls & Kerkman, 1989; Ivarsson & Carroll, 1998; Luyken et al., 1991) en uitkomsten van recent opinieonderzoek (Spinhof & Peeters, 1999) de belangrijkste bronnen. Steeds zal worden nagegaan of voor een bewering steun kan worden gevonden in empirisch onderzoek. Waar mogelijk baseren we ons op onderzoek waarin beide adaptatiemethoden zijn vergeleken. In veel gevallen zullen we echter gebruik moeten maken van ‘indirect bewijs’ of van gezond verstand. Bij de bespreking van de voor- en nadelen hanteren we een indeling in vier thema’s:

- Informatie-overdracht. Bij welke adaptatiemethode wordt de informatie het best begrepen?
- Speciale groepen. Welke adaptatiemethode is het meest geschikt voor specifieke kijkersgroepen zoals slechthorenden, beginnende lezers, en buitenlandse kijkers?
- Esthetica. Bij welke adaptatiemethode wordt het programma het meest gewaardeerd door de kijker?
- Leereffecten. Welke vaardigheden doen kijkers op dankzij het gebruik van een van beide adaptatiemethoden?

In de conclusie presenteren we een totaaloverzicht van de genoemde voor- en nadelen. Daarna maken we de balans op en geven we aan hoe zwaar de verschillende voor- en nadelen wegen.

2. Informatie-overdracht

Ondertitelen en nasynchronisatie kunnen om verschillende redenen gevolgen hebben voor de informatie-overdracht. Om te beginnen kan bij beide methoden niet volstaan worden met een letterlijke vertaling. Bij ondertiteling wordt de informatie veelal ingedikt: niet alles wat gezegd wordt kan in de ondertitels worden gepresenteerd. Ook bij nasynchronisatie geldt een beperking: de teksten moeten aan de voorwaarde voldoen dat het lijkt of de personen in beeld ze uitspreken. Verder wordt bij nasynchronisatie het originele geluid weggehaald, terwijl bij ondertitelen een deel van het beeld wordt afgedekt. Tenslotte verwerken kijkers de aangepaste informatie op verschillende manieren: bij nagesynchroniseerde programma’s luisteren ze ernaar en bij ondertitelde programma’s lezen ze de teksten.

In totaal worden er twaalf argumenten genoemd. De eerste drie hebben betrekking op

het feit dat bij beide methoden de vertaling op verschillende manieren wordt aangepast aan de beeldinformatie, de volgende vier op het feit dat óf een deel van het beeld óf het originele geluid wordt weggelaten, en de laatste vijf op het feit dat de teksten uiteindelijk worden gelezen of beluisterd.

Indikking. Om te bepalen hoe lang een ondertitel in beeld blijft wordt de 6-secondenregel toegepast: de langst mogelijke ondertitel, een ondertitel van twee regels met in totaal 64 tekens (karakters en spaties), wordt gedurende 6 seconden in beeld vertoond (e.g., Gielen & d'Ydewalle, 1989; Minchinton, 1987). Als de ondertitel minder tekens bevat wordt de aanbiedingstijd evenredig korter. Een ondertitel van bijvoorbeeld 32 tekens staat slechts 3 seconden in beeld. De expositietijd is dus ongeveer tien karakters, of twee woorden, per seconde. Bij een normale spreeknelheid kunnen iets meer woorden per seconde worden uitgesproken. De tekst zal derhalve in veel gevallen ingedikt moeten worden. Bij een Engelstalig programma wordt in de Nederlandse ondertitels gemiddeld ongeveer 30% van de tekst weggelaten (H. Reid, p.c.). Ondertitelaars zullen bij het indikken streven naar het bondiger weergeven van de originele gesproken tekst zonder dat daaruit essentiële informatie wordt weggelaten. Als dat niet lukt treedt informatieverlies op voor de kijker. In de meeste gevallen zullen ervaren ondertitelaars echter wél in staat zijn vertalingen te maken die gelijkwaardig zijn aan de oorspronkelijke informatie en zal de indikking niet tot informatieverlies leiden.

Bondigheid. Uit het voorafgaande blijkt dat de ingedikte informatie in ondertitels meestal gelijkwaardig is aan de oorspronkelijke gesproken teksten, maar dat informatieverlies niet altijd vermeden kan worden. Daar staat tegenover dat er incidenteel sprake is van informatiewinst: de opgestelde ondertitel kan de informatie bondiger en helderder weergeven dan de oorspronkelijke gesproken tekst.

Aanpassing aan de spreektijd. Bij nasynchronisatie is in het algemeen geen indikking nodig (Luyken et al., 1991). Het spreektempo van verschillende talen varieert niet zoveel als men op grond van subjectieve waarnemingen zou denken (Marsi, 1999) en hoewel de ene taal wat 'breedspakiger' is dan de andere, zijn ook hier de verschillen niet groot. Minder vaak dan bij ondertiteling zal bij nasynchroniseren informatieverlies optreden bij het vertalen. Als het echter gaat om individuele zinnen kunnen ook bij nasynchronisatie ruimteproblemen ontstaan, bijvoorbeeld doordat er in een bepaalde taal een kernachtige uitdrukking bestaat die in een andere taal omschreven moet worden. Een andersoortig ruimteprobleem kan zich voordoen als zinnen juist moeten worden opgerekt, omdat de spreker in beeld anders langer over de zin zou doen dan de spreker die te horen is. Beide typen ruimteproblemen zullen slechts incidenteel voorkomen, en als ze zich voordoen zullen ze waarschijnlijk zelden informatieverlies voor de kijker tot gevolg hebben.

Redundantie. In speciale gevallen worden ondertitels vertoond in dezelfde taal als de gesproken tekst. Dit is bijvoorbeeld het geval bij ondertitels vertoond ten behoeve van doven en slechthorenden. Dit type ondertitels is veelal oproepbaar via teletekst. Voor bijvoorbeeld Nederlandse, Vlaamse en Britse publieke zenders is dat Teletekstpagina 888. Een zender als TV5 geeft ook incidenteel 'echte' ondertitels in het Frans als extraatje naast het oorspronkelijke (Franse) geluid. Horende kijkers krijgen daardoor sterk overlappende infor-

matie bestaande uit geluid en titels in dezelfde taal. Bij normale ondertiteling is dat niet het geval. Wanneer de kijkers totaal onbekend zijn met de gesproken vreemde taal zijn ze voor het volgen van de verbale informatie volledig afhankelijk van het lezen van de ondertitels. Een groot deel van de buitenlandse programma's is echter afkomstig uit Engelsprekende landen of uit nabijgelegen landen waar een verwante taal wordt gesproken. Dankzij taalverwantschap, schoolkennis of ervaring zullen de meeste kijkers de oorspronkelijke taal van een ondertiteld programma dan ook voldoende beheersen om er zo nu en dan wat van op te pikken. Aanwijzingen dat kijkers in ieder geval af en toe luisteren naar de gesproken vreemde taal (en deze ook gedeeltelijk begrijpen) komen uit de praktijk als kijkers een niet-vertaalde woordgrap in de oorspronkelijke taal opmerken of in de gaten hebben dat een ondertitel een slechte of juist goede vertaling van de gesproken tekst geeft.

Ook experimenten met een tweede taak naast televisie kijken laten zien dat er niet alleen wordt gekeken naar ondertitelde programma's, maar tevens wordt geluisterd naar de gesproken vreemde taal. Een voorbeeld van een dergelijk experiment is dat van Sohl (1989), waarin de reactietijd op flitslichten tijdens het televisie kijken als maat werd genomen voor de gebruikte verwerkingscapaciteit. Daarbij werd verondersteld dat naarmate de reactie op het flitslicht trager was, meer capaciteit werd gebruikt bij het verwerken van de aangeboden informatie. Drie versies van een programmafragment werden vergeleken: (a) ondertitel en spraak aanwezig, (b) geen ondertitel aanwezig, en (c) geen ondertitel of spraak aanwezig. De traagste reactietijden deden zich voor in de aanwezigheid van zowel ondertitel als spraak, hetgeen erop wijst dat men bij het kijken naar ondertitelde programma's ook aandacht besteedt aan de auditieve informatie. Dat kijkers ook slagen in het volgen van de redundante gesproken informatie uit het geluidkanaal blijkt uit onderzoek waarin werd nagegaan of kijkers naar ondertitelde programma's woorden uit de vreemde taal oppikken. Zowel kinderen (d'Ydewalle & Van de Poel, 1999; Koolstra & Beentjes, 1999) als volwassenen (d'Ydewalle & Pavakanun, 1995; d'Ydewalle & Pavakanun, 1997; Pavakanun & d'Ydewalle, 1992) blijken in staat woorden uit de gesproken vreemde taal te leren terwijl zij naar ondertitelde programma's kijken. Bij ondertitelde programma's kunnen kijkers dus profiteren van de redundantie in ondertitels en gesproken tekst. De term 'redundantie' wordt vaak binnen één informatiesysteem gebruikt, wanneer bepaalde elementen binnen dat systeem voorspelbaar zijn gegeven de beschikbaarheid van andere. Hier gaat het om redundantie in de zin van twee keer, via verschillende modi aangeboden (d'Ydewalle & Gielen, 1992). Deze informatie wordt ook nog aangevuld met informatie uit de beelden, zodat kijkers kunnen beschikken over 'multi-channel' verwerkingsmogelijkheden (Koolstra & Beentjes, 1999).

Manipulatie en censuur. Doordat bij nasynchronisatie de oorspronkelijke gesproken tekst geheel wordt vervangen, beschikt de kijker niet over redundante informatie. Een nadeel daarvan is dat kijkers in nasynchronisatie-landen kwetsbaarder zijn voor manipulatie en censuur dan kijkers in ondertitel-landen. Tenzij men perfect kan liplezen in een vreemde taal, is er bij nagesynchroniseerde programma's geen mogelijkheid de vertaling te controleren aan de hand van het originele geluid. Bij ondertiteling komt censuur ook voor, maar dit zal oplettende kijkers niet ontgaan. Een voorbeeld van gecensureerde ondertiteling was te vinden bij de uitzending in Nederland van de film *Against all odds* (T. Heckford): de zin 'She nearly cut my balls off' werd ondertiteld als 'Ze sneed hem er bijna af' (Bruls & Kerkmann, 1988).

Soepele aanpassing. De mogelijkheid om bij nasynchronisatie de oorspronkelijke teksten op rigoureuze wijze aan te passen heeft ook voordelen. Als een oorspronkelijke grap onvertaalbaar is kan een vervangende volledig nieuwe grap worden verzonnen. Er kan ook ongemerkt uitleg worden gegeven als zaken die in het buitenland bekend zijn, niet bekend zijn bij de nieuwe doelgroep (Kilborn, 1993). Ook ondertitelaars kunnen de oorspronkelijke teksten aanpassen, maar kunnen daarin minder ver gaan omdat kijkers de aanpassingen gemakkelijker kunnen controleren met behulp van het origineel.

Beperkt zicht. Ondertitels zouden nadelig zijn voor de informatieverwerking omdat ze een gedeelte van het oorspronkelijke beeld bedekken (Van Driel, 1983). In de praktijk blijkt echter dat kijkers geen of weinig last hebben van 'beperkt zicht'. Ten eerste kan worden aangenomen dat de belangrijkste gebeurtenissen zich vooral afspelen in het midden van het beeld, terwijl de ondertitels onderin het beeld staan geprojecteerd. Ten tweede staan de ondertitels niet constant in beeld, en is er, als ze wél in beeld staan, meestal nog zicht op het beeld 'door de letters heen'. Een probleem ontstaat pas wanneer het oorspronkelijke programma ook al een 'ondertitel' heeft, waarin bijvoorbeeld de naam en de functie van de spreker wordt vermeld. In dat bijzondere geval zijn de over elkaar geprojecteerde teksten moeilijk te lezen.

Afleiding van het beeld. Een ander mogelijk nadeel van ondertitels is dat ze afleiden van het beeld. Kijkers zullen hun aandacht afwisselend moeten richten op het beeld en de ondertitels. Als de blik wordt gericht op de ondertitel gaat informatie vertoond in het beeld mogelijk verloren. Dit verschijnsel is in onderzoek echter nauwelijks aangetoond. Er is eerder reden om aan te nemen dat het beurtelings richten van aandacht op beeld en ondertitels automatisch en moeiteloos verloopt (e.g., d'Ydewalle, Praet, Verfaillie, & Van Rensbergen, 1991). Een oogbewegingsexperiment van Gielen (1988) laat zien dat bij het kijken naar ondertitelde programma's een 'kijkstrategie' wordt gehanteerd waarbij de blik vooral wordt gericht op het gebied vlak boven de ondertitels, waardoor men makkelijk zowel de belangrijkste gebeurtenissen op het scherm als de vertoonde ondertitels kan volgen.

Meer bezigheden. Nagesynchroniseerde programma's zijn gemakkelijk te volgen omdat kijkers 'slechts' hoeven te luisteren en geen leesinspanning hoeven te leveren. Het luisterend volgen van nagesynchroniseerde programma's lijkt vooral makkelijk als men televisie kijkt als tweede activiteit naast een eerste activiteit, zoals het lezen van de krant. Uit Nederlands tijdbestedingsonderzoek (Intomart, 1996) blijkt dat deze manier van televisie 'kijken' in ongeveer 29% van de tijd dat men voor de televisie zit voorkomt. Als men bijvoorbeeld bezig is met het lezen van de krant kunnen de ontwikkelingen van een televisieprogramma 'met een half oor' worden gevolgd. Indien de auditieve informatie daartoe aanleiding geeft, kan de primaire bezigheid worden opgeschort en kan volledige aandacht worden geschonken aan het beeld. Van een beperkte aandacht voor de televisie kan overigens ook sprake zijn als tv-kijken als primaire activiteit wordt beoefend terwijl daarnaast nog iets anders wordt gedaan. Hoe vaak kijkers iets naast het tv-kijken doen is onbekend, maar ook dan geldt dat op momenten dat men niet kijkt, nagesynchroniseerde programma's via het geluid kunnen worden gevolgd. In theorie kunnen ook ondertitelde programma's 'met een half oor' worden gevolgd. Dit lijkt echter veel moeilijker, omdat kijkers de vreemde taal meestal niet zo goed beheersen als hun moedertaal.

Omgevingslawaai. Tegenover het voordeel van het volgen van nagesynchroniseerde programma's via het geluidkanaal staat het nadeel dat het televisiegeluid kan worden overstemd door andere geluiden in de ruimte waarin gekeken wordt, zoals geluid van gesprekken die door huisgenoten worden gevoerd. In een dergelijke situatie is een ondertiteld programma juist beter te volgen dan een nagesynchroniseerd programma.

Mentale inspanning. Omdat de kijker niet alleen bezig is met kijken en luisteren maar ook nog eens met lezen, wordt soms aangenomen dat het kijken naar ondertitelde televisieprogramma's meer inspanning vergt dan het kijken naar nagesynchroniseerde programma's. Volgens Marleau (1982) kost het lezen zelfs zoveel moeite dat bioscoopgangers na het zien van een ondertitelde film de zaal vaak in vermoeide toestand verlaten. In principe zouden kijkers de ondertitels kunnen negeren en zich richten op de dominante bewegende beelden die mogelijk meer informatie geven om het programma goed te kunnen volgen (e.g., Hayes & Birnbaum, 1980; Pezdek & Stevens, 1984). Oogbewegingsonderzoek heeft echter aangetoond dat het lezen van ondertitels juist een automatisch uitgelokt gedrag is (e.g., d'Ydewalle et al., 1991). Direct na het in beeld verschijnen van een ondertitel richt de blik van de kijker zich vanzelf op de vertoonde tekst (d'Ydewalle, Van Rensbergen, & Pollet, 1987). De aandacht voor ondertitels is zelfs zo dwingend dat kijkers hun aandacht ook richten op ondertitels die zijn gesteld in een vreemde taal die men niet beheerst (d'Ydewalle et al., 1991) en op ondertitels van programma's waarbij zowel het geluid als de ondertitels in de eigen taal beschikbaar zijn (d'Ydewalle et al., 1987).

Efficiënte verwerking. Uit het oogpunt van efficiëntie bij het verwerken van informatie lijkt het slim om ondertitels te lezen, omdat lezen meestal sneller gaat dan luisteren (d'Ydewalle et al., 1991). Ook hebben kijkers de mogelijkheid 'vooruit' en 'terug' te lezen zolang de ondertitel in beeld is.

Twee onderzoeken over ondertiteling geven aanwijzingen dat ondertitels inderdaad efficiënt worden verwerkt. In een onderzoek van Gielen (1988) werd de herkenning van ondertitels direct na afloop van het eenmalig kijken naar een ondertiteld programma gemeten met behulp van meerkeuzevragen met per gelezen ondertitel steeds drie (niet sterk afwijkende) afleiders en de juiste ondertitel. Volwassen kijkers kozen in 97% van de gevallen het juiste alternatief. In een onderzoek van Koolstra, Van der Voort en d'Ydewalle (1999) waarin herkenning op dezelfde wijze werd gemeten bij kinderen, bleek dat ook zij redelijk wel in staat zijn gelezen ondertitels te herkennen. De herkenning bleek toe te nemen met leeftijd (en leesniveau): kinderen uit groep 4, 6 en 8 van de basisschool kozen in respectievelijk 51, 71 en 83 procent van de gevallen de juiste ondertitel.

Ondertitels worden dus efficiënt verwerkt, maar is die verwerking even efficiënt als bij nasynchronisatie? Afgezien van een onderzoek bij kinderen, dat we later bespreken, is er maar één onderzoek bekend waarin beide typen programma's qua informatie-overdracht expliciet zijn vergeleken. Mangnus, Hoeken en Van Driel (1994) gingen in een experiment na of kijkers meer informatie onthouden van een nagesynchroniseerd televisieprogramma dan van een ondertiteld programma. In beide condities moesten zowel vragen over de tekst als vragen over het beeld worden beantwoord. Anders dan verwacht bleken kijkers even veel van het ondertitelde als van het nagesynchroniseerde programma te onthouden. De onderzoekers zochten de verklaring in de efficiëntie van de verwerking van geschreven informatie. Hierbij kunnen enkele kanttekeningen gemaakt worden. Ten eerste is niet zeker of de

uitkomst – geen verschil in de informatie-overdracht – uitsluitend te verklaren is door de efficiëntie van de informatieverwerking. Bij de informatie-overdracht kunnen alle door ons genoemde voor- en nadelen van beide methoden een rol spelen. Ten tweede ging het in het onderzoek niet om het begrijpen, maar om het onthouden van informatie. Het is aannemelijk dat het onthouden van informatie, waarbij het gaat om het reproduceren van expliciet aangeboden informatie, makkelijker is dan het begrijpen van informatie. Als nagegaan wordt of kijkers verbanden gelegd hebben of conclusies getrokken hebben, komt misschien wel naar voren dat de verwerkingscapaciteit tijdens het kijken naar ondertitelde programma's zwaarder op de proef wordt gesteld. Ten derde week de gebruikte methode van nasynchroniseren af van de gangbare: er werd gebruik gemaakt van een 'voice-over' waarbij de commentator de ondertitelteksten van de ondertitelde versie voorlas. Deze afstemming van het commentaar op de ondertiteltekst maakt de vergelijking tussen beide adaptatiemethoden gemakkelijker, maar gaat ten koste van de ecologische validiteit: in het algemeen zullen commentaarteksten uitgebreider zijn dan teksten in ondertitels.

Samenvatting. Ondertitelde televisieprogramma's zijn door kijkers goed te volgen. De noodzakelijke indikking bij de omzetting van gesproken tekst naar ondertitels leidt waarschijnlijk nauwelijks tot informatieverlies en ondertitels zullen kijkers niet storen of afleiden van het beeld. Zelfs als het televisiegeluid wordt overstemd door lawaai in de kijkomgeving, kunnen ondertitelde programma's nog worden gevolgd. Omdat lezen meestal sneller gaat dan luisteren is de informatieverwerking bij ondertitelde programma's tevens efficiënt. Ook nagesynchroniseerde programma's zijn voor kijkers goed te volgen. Het luisteren naar gesproken teksten vergt waarschijnlijk weinig mentale inspanning, omdat kijkers niet tevens bezig hoeven zijn met lezen. Vooral in situaties waarin televisie kijken een secundaire activiteit is, zijn nagesynchroniseerde programma's gemakkelijk te volgen. Bij nasynchronisatie wordt het oorspronkelijke geluid geheel verwijderd. Hierdoor kan de tekst gemakkelijker op een creatieve manier aangepast worden aan de nieuwe doelgroep, met als nadeel dat kijkers daardoor kwetsbaarder zijn voor manipulatie en censuur.

3. Speciale groepen

Tot nu toe kunnen we concluderen dat de hierboven gesignaleerde theoretische problemen die lijken te bestaan bij het volgen van ondertitelde of nagesynchroniseerde programma's in de praktijk nogal meevallen. Maar voor enkele speciale groepen van kijkers bepaalt de keuze van adaptatiemethode wel degelijk of ze een televisieprogramma makkelijk, moeilijk, of zelfs helemaal niet kunnen volgen. In totaal wordt aan vijf groepen aandacht besteed. De eerste vier groepen – beginnende lezers, oudere kijkers, blinden en slechthorenden, doven en slechthorenden – profiteren van het feit dat bij ondertiteling de teksten gelezen worden of juist van het feit dat ze bij nasynchroniseren te beluisteren zijn. De laatste groep – buitenlanders – profiteert van de handhaving van het originele geluid bij ondertiteling.

Beginnende lezers. Zoals hiervoor al is geconcludeerd gaat het lezen van ondertitels bij de meeste kijkers probleemloos (e.g., d'Ydewalle et al., 1991). Leesproblemen lijken zich echter wel voor te doen bij jonge beginnende lezers. Uit een vragenlijstonderzoek van Van Lil (1988) blijkt dat ongeveer 90% van de kinderen van groep 3 van de basisschool zegt dat

ondertitels 'vaak te vlug gaan'. Dit percentage neemt in de loop van de basisschoolperiode geleidelijk af tot 10% in groep 8. Als de snelheid waarmee ondertitels worden vertoond voor jonge beginnende lezers te hoog is, ligt het voor de hand dat ze ook minder van een ondertiteld programma zullen begrijpen.

In een Zweeds onderzoek van Von Feilitzen, Filipson en Schyller (1979) werd gevonden dat kinderen van 7 tot en met 11 jaar een ondertiteld programma minder goed begrijpen dan een nagesynchroniseerde versie. Het kan echter niet worden uitgesloten dat de informatieverwerking bij het kijken naar het ondertitelde televisieprogramma in dit weinig recente onderzoek relatief moeizaam verliep omdat een verouderde ondertiteltechniek was gebruikt. Door technische verbeteringen, zoals kleurentelevisie, ondertitels met contrastletters, en scherper beeld, is de leesbaarheid van ondertitels inmiddels sterk verbeterd.

In een later uitgevoerd experiment van Peeters, Scherpenzeel en Zantinge (1988) werd ook nagegaan of kinderen meer opsteken van een nagesynchroniseerd of van een ondertiteld televisieprogramma. Na het bekijken van een ondertitelde of nagesynchroniseerde versie van een (oorspronkelijk) Engelse kinderfilm moesten kinderen vier typen begripvragen beantwoorden. De vragen hadden betrekking op (1) beelden die essentieel zijn voor het verhaal, (2) tekst die essentieel is voor het verhaal, (3) beelddetails, en (4) tekstdetails. Verschil in begrip werd vooral aangetroffen bij de detailvragen: zowel de beeld- als tekstdetails kwamen in de nagesynchroniseerde versie beter over. Dit gold vooral voor de jongste kinderen uit groep 4. Deze kinderen maakten echter niet alleen de detailvragen, maar ook de vragen over voor het verhaal essentiële beelden beter na het zien van de nagesynchroniseerde film. De problemen bij het begrijpen van het ondertitelde programma werden als volgt verklaard: de beeldinformatie (inclusief de details) komt beter over bij nagesynchroniseerde programma's omdat kijkers bij die programma's alle tijd hebben de beelden in zich op te nemen en geen aandacht hoeven te besteden aan de afleidende ondertitels. Bij het kijken naar ondertitelde programma's worden de tekstdetails minder goed begrepen omdat de beginnende lezers de kortstondig vertoonde ondertitels soms niet volledig kunnen lezen.

In een oogbewegingsonderzoek van Koolstra et al. (1999) werd nagegaan of jonge beginnende lezers baat hebben bij een verlenging van de expositietijd van ondertitels. In dit onderzoek werden identieke programmafragmenten in drie versies ondertiteld: volgens de gangbare 6-secondenregel en met verlengde expositietijden volgens een 8- respectievelijk 10-secondenregel. Ongeacht de expositieduur van de ondertitels besteedden kinderen uit groep 6 en 8 van de basisschool ongeveer even veel tijd aan het lezen. De jongste kinderen uit groep 4 daarentegen besteedden zeer weinig tijd aan het lezen van de ondertitels vertoond volgens de gangbare 6-secondenregel en juist meer tijd aan ondertitels gepresenteerd volgens de verlengde 10-secondenregel. Uit deze resultaten kan worden afgeleid dat de gebruikelijke expositietijd zo kort is dat jonge kinderen dan nauwelijks een poging doen de ondertitels te lezen.

Oudere kijkers. Naast jonge kijkers lijkt ook een deel van de oudere kijkers problemen te hebben met het volgen van ondertitels. In Nederland zijn er in de leeftijdscategorie van 15-49 jaar nog nauwelijks kijkers die zeggen moeite te hebben met het volgen van ondertitels (minder dan 5%), terwijl van de 50-plussers 11% aangeeft ondertitels moeilijk te kunnen volgen (Spinhof & Peeters, 1999). Of klachten van oudere kijkers over het hoge tempo van ondertitels zich manifesteren in hun feitelijk kijkgedrag werd nagegaan in een oogbewe-

gingsregistratieonderzoek uitgevoerd door d'Ydewalle, Warlop en Van Rensbergen (1989). Hierin bleek dat oudere kijkers (van gemiddeld ongeveer 60 jaar) *minder* tijd besteden aan het lezen van ondertitels en eerder terugkeren naar het beeld dan jongere kijkers. Volgens de onderzoekers is dit resultaat als volgt te verklaren: kijken naar een ondertiteld programma vereist een voortdurende integratie van informatie uit beeld en ondertitels, waarbij het lezen van ondertitels meer verwerkingscapaciteit eist dan het kijken naar het beeld. Als men ervan uitgaat dat ouderen een beperkte verwerkingscapaciteit hebben, zullen zij beter in staat zijn de informatie te integreren als zij naar het beeld kijken dan wanneer zij naar de ondertitels kijken. Ouderen hanteren dus een afwijkende kijkstrategie die hen weinig tijd laat de ondertitels in zich op te nemen (d'Ydewalle et al., 1989). Of oudere kijkers ook meer moeite hebben met het begrijpen van ondertitelde programma's is nooit onderzocht, maar dit ligt wel voor de hand omdat zij kennelijk niet optimaal profiteren van de informatie verstrekt in de ondertitels.

Blinden en slechtzienden. Wanneer een programma is nagesynchroniseerd is het ook toegankelijk voor blinden en slechtzienden. Omdat de mate van slechtziendheid en de aard ervan sterk varieert is het moeilijk aan te geven hoeveel slechtzienden moeite hebben met het volgen van ondertitelde televisieprogramma's. Vast staat wel dat voor een deel van de bevolking de keuze van adaptatiemethode zo 'nadelig' is dat televisieprogramma's helemaal niet kunnen worden gevolgd.

Doven en slechthorenden. Tegenover het voordeel van nagesynchroniseerde programma's voor blinden en slechtzienden staat het voordeel van ondertitelde programma's dat ze beter toegankelijk zijn voor doven en slechthorenden. In sommige nasynchronisatielanden kunnen doven en slechthorenden een deel van de uitgezonden programma's toch volgen via ondertitels, omdat die beschikbaar worden gesteld via teletekst (Van Son, 2000). Ook hier geldt dat het moeilijk is te schatten hoeveel mensen door slechthorendheid moeite hebben met het volgen van nagesynchroniseerde televisieprogramma's.

Buitenlanders. Voor buitenlanders zijn ondertitelde programma's beter toegankelijk dan nagesynchroniseerde programma's. De meeste buitenlandse producties zijn afkomstig van Engelstalige landen, en veel buitenlanders hebben Engels als eerste of tweede taal. Buitenlanders die in 'nasynchronisatielanden' verblijven kijken daarom vaak naar programma's van 'ondertitellanden'. Het komt ook voor dat bij het uitzenden van nagesynchroniseerde televisieprogramma's naast het ingedubde geluid tevens het originele geluid beschikbaar wordt gesteld via een van beide stereo-geluidkanalen. Dit gebeurt bijvoorbeeld veel in Duitsland bij het uitzenden van speelfilms. Bezitters van een stereo-televisie hebben dan de mogelijkheid tussen een van beide talen te kiezen ('taalkeuze'). Een bijkomend nadeel van ondertitelde programma's is dat deze vaak niet compleet, inclusief het oorspronkelijke geluid, mogen worden uitgezonden via de satelliet. Wanneer bijvoorbeeld de Nederlandse televisie een buitenlands programma aankoopt heeft men het recht het ondertitelde programma voor het Nederlands taalgebied uit te zenden. Omdat satellietuitzendingen over een veel groter gebied te ontvangen zijn, zouden ondertitelde programma's, waarbij de oorspronkelijke taal te horen is, door heel veel mensen die deze taal beheersen gewoon kunnen worden gevolgd. Om dat te voorkomen wordt het geluid van ondertitelde programma's die per satelliet uitgezonden worden vaak gecodeerd.

Samenvatting. Beginnende lezers (kinderen tot een jaar of negen) en veel oudere lezers hebben problemen met het lezen van ondertitels. Voor doven en slechthorenden zijn ondertitelde programma's beter toegankelijk dan nagesynchroniseerde. Daar staat tegenover dat blinden en slechtzienenden meer hebben aan nagesynchroniseerde programma's. Voor buitenlanders zijn ondertitelde televisieprogramma's veelal beter te volgen dan nagesynchroniseerde programma's.

4. *Esthetica*

In het algemeen worden in het eigen land geproduceerde televisieprogramma's beter bekeken dan vergelijkbare programma's die in het buitenland zijn aangekocht. Mogelijk heeft dit te maken met de precieze inhoud van de programma's: binnenlandse programma's sluiten beter aan bij de lokale situatie en cultuur dan elders geproduceerde programma's. Het kan echter niet worden uitgesloten dat ondertitelde of nagesynchroniseerde minder aantrekkelijk worden door de adaptatie-op-zich. In deze paragraaf worden zeven esthetische bezwaren van beide adaptatiemethoden besproken. De eerste twee hebben betrekking op het al dan niet behouden blijven van het originele geluid, de volgende twee op het feit dat bij ondertiteling een deel van het beeld wordt afgedekt en de laatste drie op het feit dat bij beide adaptatiemethoden de vertaling moet worden aangepast aan de beeldinformatie.

Authenticiteit. Een argument vóór ondertitelen is dat een ondertiteld programma 'echter' is en meer lijkt op het origineel dan een nagesynchroniseerd programma: acteurs, presentatoren e.d. behouden hun eigen stem (Luyken et al., 1991). Nasynchronisatie wordt bekritiseerd omdat veelgevraagde stemacteurs in een groot aantal uiteenlopende programma's optreden en kijkers derhalve vaak dezelfde stemmen (behorend bij verschillende personen) te horen krijgen (Groenewold, 1986). In dramaprogramma's gaat door nasynchronisatie een wezenlijk onderdeel van de originele acteerprestaties verloren. Ook bij non-fictie, zoals nieuwsprogramma's, lijkt het van belang dat de echte stemmen te horen zijn van de mensen die in het nieuws zijn. Wanneer een oorspronkelijke stem wordt vervangen gaat een gedeelte van de paralinguïstische informatie (de niet-verbale component) verloren. De toon waarop een geïnterviewde een vraag beantwoordt of een aarzeling op een bepaald moment kan belangrijk zijn voor de interpretatie.

Vertrouwdheid (door horen eigen taal). Nagesynchroniseerde programma's kunnen door het gebruik van de eigen taal vertrouwd(er) overkomen dan ondertitelde (Mailhac, 2000). Wellicht identificeren kijkers zich gemakkelijker met acteurs die dezelfde taal 'spreken' en krijgen zij door het gebruik van hun eigen taal eerder het gevoel dat de getoonde gebeurtenissen 'gewoon' zijn en ook in hun eigen omgeving plaats zouden kunnen vinden. In landen waarin televisiezenders in een minderheidstaal uitzenden biedt nasynchronisatie de mogelijkheid kijkers uitgebreid te laten luisteren naar de 'mooie en rijke' klanken van de eigen taal (zie ook Danan, 1989).

Beeldverstoring. Een esthetisch bezwaar tegen ondertitels is dat ze het beeld 'bezoedelen'. Sommige filmmakers is dat een gruwel, zoals Bernardo Bertolucci van *Nove Cento* en de Franse filmregisseur Eric Rohmer. Het zijn vooral filmregisseurs die bezwaar maken tegen

ondertiteling, omdat zij waarschijnlijk meer dan televisiemakers zullen streven naar esthetisch aantrekkelijke beelden. Ook technisch gezien is het projecteren van ondertitels op films ingrijpender dan het ondertitelen van televisieprogramma's. Bij films worden ondertitels op een kopie van de originele moederband 'ingebrand' met behulp van chemische, optische of laser-technieken (Ivarsson & Carroll, 1998), terwijl bij televisieprogramma's de originele band intact blijft: met behulp van elektronische technieken wordt de ondertiteling tijdens de uitzending aan het beeld toegevoegd.

Peeters & Van Merwijk (1994) deden een experiment naar de plaatsing van ondertitels bij breedbeeldprogramma's die op een klassiek televisietoestel bekeken worden. De vraag was of het uitmaakt of de ondertitels in beeld staan of onder het beeld worden vertoond (in de zwarte balk onder het beeld). Aanleiding voor het onderzoek was de vraag of de invoering van PAL Plus – een uitzendnorm die breedbeeldtelevisie mogelijk maakt – nadelig is voor bezitters van een klassiek 4:3-toestel (PAL-Plus-uitzendingen, die het hele beeld van breedbeeldtoestellen vullen, krijgen op een klassiek toestel aan de boven- en onderkant een zwarte balk, en om technische redenen staat de ondertitel in het beeld en niet in de onderste zwarte balk). De 60 deelnemers aan het onderzoek keken op een 4:3-toestel naar fragmenten van drie televisiefilms: één film had een 16:9-formaat met ondertitels in het *actieve* beeld, één film had een 16:9-formaat met ondertitels in de zwarte balk onder de beelden en één film was beeldvullend gemaakt door links en/of rechts een gedeelte van het beeld weg te laten (panscanning). De aanbiedingswijze werd systematisch gevarieerd. De deelnemers aan het onderzoek werden niet geattendeerd op het beeldformaat of de ondertiteling: zij verkeerden in de veronderstelling dat ze meededen aan een onderzoek over de beoordeling van verschillende films. Elke film werd op ongeveer dertig punten beoordeeld. Sommige punten hadden te maken met de aantrekkelijkheid van het beeld ('In hoeverre is de film 'mooi om naar te kijken'? Hoe beoordeelt u het camerawerk?'), sommige gingen over andere aspecten ('Wat vond u van de muziek?') en weer andere waren algemeen van aard ('In hoeverre heeft u met plezier gekeken?'). Er kwam geen enkel significant effect van de aanbiedingswijze naar voren: een film waar de ondertitels buiten beeld staan wordt niet mooier gevonden dan een film met ondertitels op de gebruikelijke plaats in beeld. Na afloop van het experiment bleek zelfs dat geen van de deelnemers had gemerkt dat de ondertitels op drie verschillende plaatsen op het scherm waren verschenen.

Eenheid van beeld en geluid. Een ander esthetisch argument tegen ondertitelen is dat de artistieke eenheid van beeld en geluid verloren gaat als de tekst via ondertitels bij de kijker komt. Ook als de leestaak niet tot een slechter begrip van de boodschap leidt zou de artistieke waarde van het audiovisuele product aangetast kunnen worden. Volgens Teunissen (NRC 24-4-1981, geciteerd door Bruls & Kerkman, 1988) leidt ondertiteling tot 'gespleten aandacht' bij de kijker, wat 'ontkrachting' van het audiovisuele medium tot gevolg heeft. Bij nasynchronisatie blijft de vertaling binnen de grenzen van het medium, terwijl bij ondertiteling sprake is van een oneigenlijke toevoeging aan de beelden. Deze toevoeging tast de continuïteit van de film aan en maakt deze tot een soort beeldverhaal.

Gewrongen vertalingen in verband met lipsynchroniciteit. Nagesproken teksten moeten min of meer passen bij de mondbewegingen van de personen die sprekend in beeld worden opgevoerd: de vertaalde zin moet (1) beginnen wanneer de spreker zijn of haar mond open doet en eindigen wanneer deze uitgesproken is, en (2) passen bij de lipbewegingen van de

spreker. De eerste eis betekent dat ook bij nasynchronisatie de zinnen soms ingedikt worden en dat ze in andere gevallen juist opgerekt moeten worden. De tweede eis betekent dat de woordkeus en het ritme van de zin aangepast moeten worden aan de lipbewegingen die nodig waren om de vreemde taal te produceren. Je zou kunnen zeggen dat er bij nasynchronisatie sprake is van 'lippendwang': om de tekst synchroon te krijgen worden soms concessies gedaan aan de kwaliteit van de vertaling. Overigens geldt de eerste vorm van synchroniciteit ook in zekere mate voor ondertitels, omdat identificatieproblemen kunnen ontstaan wanneer een ondertitel niet wordt vertoond op het moment dat de spreker lipbewegingen maakt en omdat voorkomen moet worden dat er een breuk ontstaat tussen de tekst van de ondertitels en de nonverbale communicatie (zoals mimiek en stemverheffing) of de gebeurtenissen die te zien zijn. Volgens Luyken et al. (1991) bestaan tussen Europese nasynchronisatielanden grote verschillen in het belang dat gehecht wordt aan lipsynchroniciteit. In Duitsland bijvoorbeeld wordt synchroniciteit zo belangrijk gevonden dat men volop gebruik maakt van overeenkomende leenwoorden. In het Duits zegt de acteur die John Wayne inspreekt in onvervalst Duits: 'Hai baby, ist alles ok?' in plaats van 'Hallo Schätzchen, wie geht es dir?' In sommige andere landen, zoals Italië, wordt met dit lippendwang-probleem vrijer omgesprongen, omdat men daar meer waarde hecht aan een getrouwe vertaling en goedlopende zinnen (Luyken et al., 1991).

Gewrongen vertalingen in verband met indikking. Overigens wordt men ook bij ondertiteling soms gedwongen te kiezen voor een minder fraaie vertaling (e.g., Gottlieb, 2000). Hier heeft dat vooral te maken met de noodzaak de tekst in te korten. Een Nederlands voorbeeld is het gebruik van de onvoltooid verleden tijd waar voltooid verleden tijd gebruikelijker is: 'Ik deed dat' in plaats van 'Ik heb dat gedaan'.

Onnatuurlijkheid door asynchroniciteit. Nagesynchroniseerde programma's kunnen onnatuurlijk overkomen doordat de synchroniciteit tussen mondbewegingen en geluid te wensen overlaat. Dit is inderdaad een probleem, omdat een perfecte lipsynchronisatie nooit te bereiken is. Er is slechts één voorbeeld van een onderzoek waarin de invloed van de adaptatiewijze op de waardering van een televisieprogramma is onderzocht. Het ging om het eerder genoemde onderzoek van Peeters et al. (1988). De onderzoekers vertoonden aan kinderen uit groep 6-8 van de basisschool een ondertiteld of nagesynchroniseerd televisieprogramma. De ondertitelde versie bleek meer te worden gewaardeerd dan de nagesynchroniseerde versie. Hoewel de jongste kinderen (uit groep 6) de ondertitelde versie slechter begrepen dan de nagesynchroniseerde, hadden ook zij meer waardering voor het programma als het ondertiteld was. Vermoedelijk speelt onnatuurlijkheid door asynchroniciteit een grote rol, hoewel de verklaring ook gezocht zou kunnen worden in een van de eerder genoemde nadelen van nasynchronisatie.

Bij het ervaren van onnatuurlijkheid speelt gewenning echter een grote rol. Kijkers die gewend zijn aan het kijken naar ondertitelde programma's zullen zich veel eerder storen aan de onnatuurlijkheid van nagesynchroniseerde programma's. Het probleem weegt minder zwaar voor kijkers in nasynchronisatielanden. Voor die kijkers kunnen de ingesproken stemmen zelfs 'natuurlijk' in de oren klinken, omdat ze worden toegesproken in hun eigen taal. Kijkers die eraan gewend zijn John Wayne Duits te horen spreken, zouden het vreemd vinden als hij opeens een vreemde taal spreekt. Er zijn ook voorbeelden van acteurs die nasynchronisatie waarderen, omdat ze weinig tevreden zijn over hun eigen stemgeluid. Zo schijnt

het dat Jerry Lewis buitengewoon trots was op zijn in het Italiaans nagesynchroniseerde stem, omdat hij die mooier en beter vond dan zijn eigen stem.

Samenvatting. Nagesynchroniseerde programma's hebben als voordeel dat er geen teksten over de beelden heen worden geprojecteerd en dus de eenheid van beeld en geluid niet wordt verstoord. Een ander voordeel is dat het horen van de eigen taal de kijker vertrouwd in de oren klinkt. Nadelen zijn dat de authentieke stemmen van de sprekers niet te horen zijn en dat een programma onnatuurlijk kan overkomen als de lipsynchroniciteit gebrekkig is. Bij ondertitelde programma's zijn de authentieke stemmen wel te horen, maar wordt het beeld 'bezoedeld'.

5. Leereffecten

Televisie kijken kan worden opgevat als een actief proces waarbij de kijker voortdurend bezig is met kijken en luisteren, en in het geval van ondertitelde programma's ook met lezen. Het effect kan zijn dat de kijker informatie opdoet die de programmamaker beoogt te verstrekken. Televisie kijken kan echter ook onbedoelde leereffecten hebben op kijkers: door bezig te zijn met kijken, luisteren en lezen kunnen kijkers – zonder dat ze het zelf in de gaten hebben en zonder dat ze er speciaal moeite voor doen – vaardigheden opdoen die grotendeels los staan van de inhoud van de programma's. Hierbij denken we vooral aan het opdoen van vaardigheid in de eigen taal en die in een vreemde taal. Er worden vier argumenten genoemd. De eerste twee hebben betrekking op de wijze waarop kijkers de teksten verwerken – lezen bij ondertiteling en luisteren bij nasynchroniseren – en de laatste twee op het al dan niet aanwezig zijn van het originele geluid.

Bevordering leesontwikkeling. Omdat het kijken naar ondertitelde programma's tevens inhoudt dat de ondertitels worden gelezen, doen kijkers leeservaring op. Als we uitgaan van de gegevens dat in Nederland gemiddeld ongeveer twee uur en drie kwartier per dag tv wordt gekeken en dat ongeveer 40% van de bekeken programma's ondertiteld is (uit het buitenland afkomstige programma's plus Nederlandse producties waarin buitenlandse talen worden gesproken) en de schatting dat bij ondertitelde programma's drie kwart van de tijd ondertitels in beeld staan, zijn Nederlandse kijkers vijf à zes uur per week bezig met lezen via de televisie. Kijkers in ondertitellanden lezen dus een flink aantal 'boeken' per jaar via de televisie. De taal in ondertitels is echter meestal anders dan die in boeken: ondertitels bevatten spreektaal in plaats van schrijftaal; bovendien is de spreektaal ingedikt en/of simpeler gemaakt. Toch geeft een onderzoek van Koolstra, Van der Voort en Van der Kamp (1997) aan dat het kijken naar ondertitelde televisieprogramma's op den duur leidt tot beter lezen. In een longitudinale opzet werd bij ruim 1000 basisschoolkinderen de invloed gemeenten van het kijken naar ondertitelde programma's op de ontwikkeling van twee typen leesvaardigheid: begrijpend en technisch lezen. Onder begrijpend lezen wordt verstaan het opdoen van informatie uit teksten en bij technisch lezen gaat het om het vlot en foutloos kunnen decoderen van losse woorden. Op basis van de 'lezen-van-het-schermb-hypothese' werd verwacht dat het kijken naar ondertitelde programma's gunstig is voor de ontwikkeling van het technisch lezen, omdat kinderen via het lezen van ondertitels oefenen in het decoderen van woorden. Deze hypothese werd in het genoemde onderzoek bevestigd: kin-

deren die veel naar ondertitelde programma's kijken, vertoonden een sterkere progressie in het technisch lezen dan kinderen die relatief weinig naar ondertitelde programma's kijken. Kennelijk biedt het lezen van ondertitels volop oefening in het decoderen van losse woorden. Omdat de ondertitels ook weer snel uit het beeld verdwijnen en vervangen worden door nieuwe ondertitels zijn kinderen doorlopend bezig met deze leesoefening. Het lezen van ondertitels bleek niet van invloed op de ontwikkeling van het begrijpend lezen. Begrijpend lezen lijkt weinig gebaat bij het lezen van ondertitels, aangezien het lezen van ondertitels, anders dan het lezen van teksten in boeken, geen oefening biedt in het begrijpen van uitgebreide, coherente teksten (Koolstra et al., 1997).

Uitbreiding woordenschat in de eigen taal. Bij niet-ondertitelde televisieprogramma's – en dus ook bij nagesynchroniseerde televisieprogramma's – zijn kijkers bezig met het gelijktijdig luisteren naar gesproken woorden en kijken naar ondersteunende beelden. Bij deze bezigheid komen zij in aanraking met tal van bekende en onbekende woorden, zinsconstructies en uitdrukkingen in de eigen taal. Het luisteren naar deze uitingen zou ook de taalvaardigheid kunnen bevorderen. Veel onderzoek naar het leren van taal via de televisie is niet gedaan, maar Rice en Woodsmall (1988) hebben in ieder geval aangetoond dat televisie kijken jonge kinderen kan helpen bij het uitbreiden van de woordenschat. Bij het luisteren naar gesproken teksten op de televisie is sprake van 'fast mapping': op basis van een enkele kennismaking kan het kort, aanvankelijk gedeeltelijk begrijpen van de betekenis van een nieuw woord leiden tot een herstructurering en vergroting van de woordenschat (Carey, 1978). In het onderzoek van Rice en Woodsmall (1988) bleken kinderen van 3 en 5 jaar de betekenis op te pikken van respectievelijk 2 en 5 nieuwe woorden na het kijken van een televisieprogramma van 15 minuten. Dit lijken misschien kleine aantallen, maar het aantal nieuw geleerde woorden loopt uiteraard enorm op als we ervan uit mogen gaan dat ieder kwartiertje televisie kijken even veel effect heeft. Het luisterend leren van de eigen taal via de televisie lijkt in feite op het luisterend leren van de eigen taal via de omgang met anderen in het dagelijks leven, zeker omdat we mogen aannemen dat de dialogen in televisieprogramma's voor kinderen sterk vergelijkbaar zijn met de manier waarop moeders met hun kinderen praten (Rice, 1984).

Leren van een vreemde taal. Omdat bij ondertitelde televisieprogramma's een vreemde taal te horen is en de vertaling kan worden gelezen in de ondertitels, bestaat de mogelijkheid dat kijkers iets van die vreemde taal oppikken. Meer dan een derde deel van de Nederlandse volwassen kijkers is ervan overtuigd dat het kijken naar ondertitelde programma's inderdaad bevorderlijk is voor de buitenlandse talenkennis (De Bock, 1977). Een kwart van de Nederlandse basisschoolkinderen gelooft zelfs dat ze meer Engels leren van radio en televisie dan op school (Vinjé, 1994).

De mogelijkheden van het leren van een vreemde taal via het kijken naar ondertitelde programma's worden niet alleen hoog getaxeerd, maar zijn ook aangetoond in onderzoek met zowel volwassenen als kinderen. In een serie experimenten uitgevoerd in Leuven (d'Ydewalle & Pavakanun, 1995; d'Ydewalle & Pavakanun, 1997; Pavakanun & d'Ydewalle, 1992) kregen volwassenen ondertitelde tekenfilms van ongeveer een kwartier te zien. Er werd gebruik gemaakt van gewone ondertitels (ondertitels in de eigen taal en geluid in de vreemde taal) en van 'omgekeerde' ondertitels, waarbij het geluid in de eigen taal en de ondertitels in de vreemde taal waren gezet. Direct na het kijken van een ondertiteld pro-

gramma werd gemeten of proefpersonen de betekenis van gebruikte woorden in de vreemde taal hadden geleerd. Zowel bij gewone als bij omgekeerde ondertitels bleek een deel van de woorden in de vreemde taal te zijn geleerd. In de genoemde experimenten werd niet uitsluitend gebruik gemaakt van de in de praktijk meest voorkomende vreemde taal, Engels; ook ondertitels (en geluid) in weinig aan het Nederlands verwante talen als Hongaars en Chinees werden in de experimenten aangeboden (d'Ydewalle & Pavakanun, 1997). Er bleek zelfs van die niet-verwante talen te worden geleerd. Een vergelijking tussen meer en minder verwante talen leidde tot de opvallende conclusie dat er geen systematisch verband bestond tussen de mate van verwantschap met de eigen taal en de hoeveelheid geleerde woorden uit de vreemde taal.

In twee andere onderzoeken werd nagegaan of ook *kinderen* via het kijken naar ondertitelde programma's woorden van de vreemde taal oppikken. In een experiment van d'Ydewalle en Van de Poel (1999) werd kinderen van groepen 6, 7 en 8 van de basisschool een 10 minuten durend fragment met 'stilstaande beelden' vertoond. Ook in dit experiment werd gebruik gemaakt van gewone en omgekeerde ondertitels en wel in het Frans en Deens. Vergeleken met een controlegroep van kinderen die hetzelfde fragment in een versie met Nederlands geluid en Nederlandse ondertitels kreeg aangeboden, pikten kinderen in de vreemde talen-omstandigheden meer woorden op uit de vreemde taal. Bij dit experiment werd gevonden dat meer werd geleerd van de verwante vreemde taal (Deens) dan van de minder verwante taal (Frans). In een experiment van Koolstra en Beentjes (1999) werd aan basisschoolkinderen uit groepen 6 en 8 een natuurdocumentaire van 15 minuten vertoond. In dit onderzoek werd het leren van woorden uit de vreemde taal vergeleken bij drie programma's: een 'gewoon' ondertiteld programma (geluid in Engels en ondertitels in het Nederlands), een 'BBC-versie' (zonder ondertitels, maar met geluid in het Engels) en een controle-programma (Nederlands gesproken, zonder ondertitels). Hoewel de kinderen uit beide leeftijdsgroepen het meest van de vreemde taal leerden van het kijken naar het ondertitelde programma, bleken ze zelfs in staat Engelse woorden op te pikken bij het kijken naar de niet-ondertitelde versie.

In de genoemde experimenten werden dus woorden uit de vreemde taal geleerd na het kijken van slechts kortdurende, ondertitelde televisieprogramma's. De verklaring die de onderzoekers geven voor het gevonden leereffect luidt als volgt: kijkers luisteren onwillekeurig naar de woorden gesproken in de vreemde taal; van het grootste deel van de woorden is de vertaling te lezen in de ondertitel; en het leren van de betekenis van de woorden verloopt soepel omdat de beelden daarbij helpen.

Het lijkt aannemelijk dat het kijken naar ondertitelde televisieprogramma's ook gunstig is voor het leren van de *uitspraak* van woorden in de vreemde taal, doordat kijkers veel tijd bezig zijn met het (al of niet onwillekeurig) luisteren naar de gesproken vreemde taal. Omdat in de ondertitellanden verreweg het grootste deel van de buitenlandse programma's een Angelsaksische oorsprong heeft, zou de uitspraak van de Engelse taal hiervan het meest profiteren. De invloed van het luisteren naar Engels via de televisie op de uitspraak van de Engelse taal is voor zover bekend nooit onderzocht. Naast het luisteren naar Engelstalige vocale muziek op de radio en het spelen van computerspelletjes met hoorbare Engelstalige feedback, lijkt vooral het luisteren naar Engels op de televisie oorzaak van het verschijnsel dat men op schoolpleinen van basisscholen nogal eens perfect uitgesproken Engelse termen – soms zelfs in 'slang'-versies – kan beluisteren.

Barbarismen. Het oppikken van een vreemde taal via het kijken naar ondertitelde programma's kan behalve als voordeel ook als nadeel worden opgevat, omdat daardoor de eigen taal – tot ongenoegen van taalpuristen – barbarismen en andere vreemde smetten op kan lopen (Bruls & Kerkman, 1989). Om dat gevaar tegen te gaan geven lokale nationalistische omroepen, zoals de Baskische zender in Spanje, veelal de voorkeur aan nasynchronisatie.

Samenvatting. Zowel nagesynchroniseerde als ondertitelde programma's kunnen helpen bij de taalontwikkeling. Bij het kijken naar nagesynchroniseerde programma's (en originele programma's in de eigen taal) is in ieder geval van kinderen bekend dat het luisteren naar gesproken woorden in een ondersteunende context van beeld en geluid ertoe leidt dat zij de betekenis van nieuwe woorden in de eigen taal kunnen leren. Ondertitelde televisieprogramma's bieden beginnende lezers de gelegenheid te oefenen in het decoderen van losse woorden vertoond in de ondertitels, hetgeen de ontwikkeling van het technisch lezen (in de eigen taal) bevordert. Ondertitelde programma's bieden zowel volwassen als jeugdige kijkers ook de gelegenheid de betekenis van woorden uit de vreemde taal te leren, omdat onwillekeurig wordt geluisterd naar (een deel van) de gesproken vreemde taal, terwijl tegelijkertijd de betekenis van die woorden direct uit de ondertitels en indirect uit de ondersteunende beeldinformatie kan worden opgepikt. Nadeel van ondertiteling is echter dat de eigen taal eerder besmet kan worden door de vreemde taal die te horen is.

6. Conclusies en discussie

Voor- en nadelen op een rij. In tabel 1 staan alle hiervoor genoemde voor- en nadelen van ondertitelen en nasynchroniseren op een rij. Hoewel een nadeel (-) of voordeel (+) steeds is gekoppeld aan één van beide adaptatiemethoden, kan een voordeel vermeld bij de ene methode in feite worden beschouwd als een nadeel van de andere methode en andersom. Zo impliceert het voordeel van nagesynchroniseerde programma's dat zij makkelijk zijn te volgen voor beginnende lezers een nadeel van ondertiteling: ondertitelde programma's zijn moeilijk te volgen voor beginnende lezers.

Drie eigenschappen van ondertitelen en nasynchroniseren vormen de basis van de genoemde voor- en nadelen (zie de laatste drie kolommen). De eigenschap *modaliteit* heeft betrekking op het feit dat kijkers bij ondertitelde programma's de teksten lezen, terwijl zij er bij nagesynchroniseerde programma's naar luisteren. *Weglating* heeft bij ondertitelen betrekking op het afdekken van een deel van het beeld, terwijl bij nasynchroniseren het originele geluid wordt verwijderd. De derde eigenschap, *inpassing*, heeft betrekking op de meest kenmerkende beperking van de wijze waarop de vertaling van de originele informatie moet worden aangepast om een 'organisch geheel' te vormen met de componenten van het oorspronkelijk werk die intact blijven (Luyken et al., 1991): indikking bij ondertiteling en 'lippendwang' bij nasynchronisatie.

Bij de opsomming van de voor- en nadelen is geen aandacht besteed aan het verschil in kosten die gemoeid zijn met beide adaptatietechnieken. Het verschil is echter aanzienlijk: ondertitelen is ongeveer 10 tot 15 keer zo goedkoop als nasynchroniseren (Luyken et al., 1991). Ook vergt ondertitelen meestal minder tijd dan nasynchroniseren. Dit 'tijd en geld'-voordeel van ondertiteling is uiteraard vooral van belang voor producenten. Maar hoe zit het met de voor- en nadelen voor de consumenten? Kan er op grond van het overzicht

Argumenten voor en tegen ondertitelen en nasynchroniseren van televisieprogramma's

Tabel 1. Overzicht van argumenten voor of tegen nasynchroniseren en ondertitelen.

	argument voor of tegen		gebaseerd op		
	onder- titelen	nasynchro- niseren	modali- teit	weg- lating	in- passing
Informatie-overdracht					
Onvolledig vertaald door noodzakelijke indikking	-				•
Geeft informatie bondig weer	+				•
Leidt tot onvolledige of opgerekte vertalingen		-			•
Geeft redundantie en aanvullende informatie	+			•	
Maakt manipulatie en censuur mogelijk		-		•	
Maakt soepele aanpassing mogelijk		+		•	
Beperkt het zicht op het oorspronkelijke beeld	-			•	
Leidt af van het beeld	-		•		
Naast andere taken te volgen		+	•		
Te volgen bij omgevingslawaaï	+		•		
Vergt veel mentale inspanning	-		•		
Efficiënt te volgen door middel van lezen	+		•		
Speciale groepen					
Gemakkelijk te volgen door beginnende lezers		+	•		
Gemakkelijk te volgen door oudere kijkers		+	•		
Toegankelijk voor slechthorenden/blinden		+	•		
Toegankelijk voor slechthorenden/doven	+		•		
Toegankelijk voor buitenlanders	+			•	
Esthetica					
Verhoogt authenticiteit	+			•	
Vertrouwd door horen eigen taal		+		•	
Geeft beeldverstoring	-			•	
Verstoort eenheid van beeld en geluid	-			•	
Gebrekkig vertaald in verband met lipsynchroniciteit		-			•
Gebrekkig vertaald in verband met indikking	-				•
Onnatuurlijk door asynchroniciteit		-			•
Leereffecten					
Bevordert leesontwikkeling	+		•		
Vergroot woordenschat door luisteren naar eigen taal		+	•		
Biedt mogelijkheid om vreemde talen te leren	+			•	
Vorkomt besmetting eigen taal		+		•	

een winnende adaptatiemethode voor de kijker worden aangewezen? In de tabel is te zien dat bij beide adaptatiemethoden ongeveer even veel voor- en nadelen zijn genoemd. Bij het kiezen van de beste adaptatiemethode is het de vraag welke voor- en nadelen het zwaarst wegen. Bij de bespreking is reeds aan de orde gekomen dat sommige van de genoemde voor- en nadelen niet of nauwelijks aantoonbaar zijn als we letten op het uitgevoerde onderzoek. Voor de resterende voor- en nadelen hangt het naar onze mening van drie vragen af naar welke kant de balans uitslaat: (1) Voor wie wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd? (2) Hoe wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd? (3) Wat wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd?

(1) Voor wie wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd? Bij de bespreking van de voor- en nadelen is reeds aan de orde geweest dat het voor speciale groepen van kijkers erg veel – zo niet alles – uitmaakt of televisieprogramma's worden ondertiteld of nagesynchroniseerd. Zo betekent het nadeel van nasynchronisatie voor doven en slechthorenden dat televisieprogramma's (zonder teletekst-ondertitels) *niet of nauwelijks* gevolgd kunnen worden (Van Son, 2000). Ondertitelde programma's zijn daarentegen *volledig ontoegankelijk* voor blinden en slechtzienenden. Voor 'doorsnee-kijkers' is de mate waarin voor- en nadelen zwaar wegen sterk afhankelijk van gewenning. Uit opinieonderzoek blijkt dat kijkers een sterke voorkeur hebben voor de adaptatiemethode waaraan ze het meest gewend zijn (e.g., Kilborn, 1993; Luyken et al., 1991). In de EU vinden we bij de laatst bekende vergelijkingscijfers het grootste contrast in voorkeur tussen Nederland en Duitsland: in beide landen preferereert 80% of meer van de kijkers de methode die in eigen land gebruikelijk is (Luyken et al., 1991). Uit de meest recente Nederlandse cijfers van Spinhof en Peeters (1999) blijkt overigens dat het percentage inmiddels naar 93 is gestegen. Als kijkers gewend zijn aan een bepaalde adaptatiemethode lijken ze zich nauwelijks te bekommeren om de nadelen daarvan. Ze lijken een hekel te hebben aan de rivaliserende methode. Nederlanders zullen zich bij het kijken naar nagesynchroniseerde programma's ergeren aan allerlei gebreken van de adaptatiemethode en Duitsers zullen bij het kijken naar ondertitelde programma's een vergelijkbare aversie vertonen. Met het effect van gewenning moet ook rekening worden gehouden bij het interpreteren van de resultaten van de studies waarin ondertitelde en nagesynchroniseerde televisieprogramma's expliciet met elkaar werden vergeleken. Deze besproken studies (Mangnus, Hoeken, & Van Driel, 1994; Peeters, Scherpenzeel, & Zantinge, 1988; Von Feilitzen, Filipson, & Schyller, 1979) werden uitsluitend uitgevoerd in ondertitellanden. Omdat het aannemelijk is dat programma's aangeboden via een bekende vertaalmethode 'beter op kijkers overkomen' dan programma's in een niet-vertrouwde verpakking, geven deze onderzoeken waarschijnlijk een positief vertekend beeld van ondertitelde televisieprogramma's ten opzichte van nagesynchroniseerde programma's.

(2) Hoe wordt ondertiteld en nagesynchroniseerd? In het voorafgaande is ondertiteling vergeleken met nasynchronisatie, alsof dat duidelijk omschreven methoden zijn. Hoewel beide methoden zich houden aan bepaalde conventies, bestaan er variaties in de manier waarop ondertiteld of nagesynchroniseerd wordt. De wijze waarop wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd kan ook van invloed zijn op het belang van bepaalde voor- of nadelen.

Met betrekking tot ondertitelen bestaan twee duidelijke conventies: de hoeveelheid ondertitels in beeld beperkt zich bijna altijd tot twee regels en bij de vertoningsduur wordt meestal de 6-secondenregel gehanteerd. Het gebruikte lettertype en de achtergrond zijn echter niet overal gelijk. In Nederland en België bijvoorbeeld worden ondertitels bijna uitsluitend afgebeeld met schaduwletters waarachter het beeld nog (gedeeltelijk) zichtbaar is, terwijl in sommige andere landen letters zonder schaduw staan op een grijs of zwart vlak dat het onderste deel van het televisiebeeld voor een groot deel afdekt. Volgens Ivarsson en Carroll (1998) komt deze laatste aanpak de leesbaarheid ten goede, maar het nadeel is uiteraard dat het zicht op de bewegende beelden onderin het scherm wordt beperkt.

Bij de manier waarop wordt ondertiteld zijn soms zelfs de conventies niet heilig. Bij programma's voor jonge kinderen (die nog niet vlot lezen) worden ondertitels nogal eens langer vertoond dan 'normaal', dus bijvoorbeeld volgens de 8- in plaats van de 6-secondenregel. Als de vertoningsduur van de ondertitels langer is, weegt het nadeel van de moei-

lijk te volgen ondertitels voor jonge beginnende lezers minder zwaar, omdat zij bij de aangepaste vertoning meer tijd krijgen om de ondertitels te lezen (Koolstra et al., 1999). Daar staat tegenover dat nog meer 'indikking' nodig is dan bij ondertiteling in het normale tempo.

Ook bij nasynchroniseren gelden vaste wetten en is geringe variatie mogelijk. Een vaste regel is bijvoorbeeld dat de ingesproken tekst synchroon loopt met de mondbewegingen van de spreker in beeld. Maar we weten al dat er tussen landen verschillen bestaan in de mate waarin men naar 'perfectie' in synchroniciteit streeft. Een maximale synchroniciteit heeft als voordeel dat de illusie van de 'spreker in beeld' groot is, maar als beperking dat informatie verloren kan gaan en de woordvolgorde onnatuurlijk is. Bij een 'lossere' synchronisatie is de spreekillusie geringer, maar gaat er minder informatie verloren gaat en klinken de zinnen natuurlijker.

(3) Wat wordt ondertiteld of nagesynchroniseerd? Het gewicht van de voor- en nadelen kan ook afhankelijk zijn van het type programma. Bij een educatief programma, waarin men zich ten doel stelt informatie zo duidelijk mogelijk op de kijker over te dragen, staan voor- en nadelen die te maken hebben met informatie-overdracht voorop. Eventuele esthetische bezwaren kunnen dan op de koop toe genomen worden. Bij culturele programma's speelt de esthetiek juist wel een grote rol. Ook formele kenmerken van programma's kunnen van belang zijn bij de vraag in hoeverre voor- en nadelen zwaar wegen. Zo geldt bijvoorbeeld dat films of programma's waarin veel close-ups voorkomen relatief veel last hebben van gebrekkige lipsynchroniciteit, omdat de (originele) mondbewegingen van nabij het duidelijkst zijn waar te nemen (Dries, 1995; Kilborn, 1993). In de praktijk vindt afstemming van adaptatiemethode op het programmatype al in veel gevallen plaats. Zo worden cultfilms waarbij de originele dialogen een onlosmakelijk deel van de film vormen veelal ondertiteld, zelfs in typische nasynchronisatie-landen zoals Duitsland. Poppenfilms (animaties) worden daarentegen bijna altijd 'nagesynchroniseerd', omdat de gebrekkige synchroniciteit ook in de originele taal aanwezig is en deze juist kenmerkend (en misschien ook aantrekkelijk) is voor dit programmatype.

Combinaties en alternatieven. Incidenteel komt het voor dat beide adaptatiemethoden binnen één programma worden toegepast. Een voorbeeld van een dergelijke combinatie was in Engeland te zien bij de uitzendingen van de tiendelige Duitse serie *Heimat* (1998) van Edgar Reitz. Elk deel van deze serie werd ingeleid met een samenvatting van het voorafgaande. De verteller *Glasisch* (gespeeld door Kurt Wagner), die zelf in de serie ook een rol speelt, deed dat aan de hand van foto's die op een tafel liggen. *Off screen* vertelt hij dan het verhaal. In de Engelse versie werd deze proloog in het Engels ingesproken door de acteur zelf, terwijl de serie verder ondertiteld was.

Het voorbeeld van het gedeeltelijk inspreken van teksten bij *Heimat* geeft aan dat er naast ondertitelen en nasynchroniseren nog andere methoden zijn om vertalingen beschikbaar te maken. In feite werd in de proloog van *Heimat* niet gebruik gemaakt van nasynchronisatie, maar van een van de in de inleiding genoemde slechts binnen een beperkt toepassingsgebied bruikbare adaptatiemethoden: commentaarvertaling. Deze methode zien we ook veel toegepast bij documentaires waarbij het commentaar buiten beeld wordt gegeven. Dit commentaar kan eenvoudig en snel in vertaalde vorm ingesproken worden, omdat men zich niet hoeft te bekommeren over een precieze synchronisatie. Een tweede genoemde

methode, de voice-over, kost ook weinig tijd en moeite. Daarbij is een spreker wel in beeld, maar wordt het volume van het originele geluid kort nadat de spreker zijn of haar verhaal begonnen is teruggedraaid, waarna de vertaling over het originele geluid heen te horen is. Een derde alternatief voor ondertitelen en nasynchroniseren is het gebruik van tussentitels. Ook deze vorm wordt nogal eens toegepast in documentaires, maar daarnaast ook in educatieve programma's.

Ontwikkelingen. Omdat de twee meest gebruikte adaptatiemethoden distincte kwaliteiten hebben, zou het eigenlijk voor de hand liggen dat er per programma een bewuste keuze wordt gemaakt voor een van beide methoden waarbij rekening wordt gehouden met de doelgroep. Een op gewenning gebaseerde 'keuze', die resulteert in een 'waterscheiding' tussen de Europese landen, lijkt niet nodig. Waarom zou men in Nederland niet soms kiezen voor het nasynchroniseren en in Italië voor het ondertitelen van programma's? Misschien moeten de Europese landen een voorbeeld nemen aan Engeland, dat als enige land niet behoort tot een van de twee kampen. Hier worden beide adaptatiemethoden ongeveer even vaak toegepast. Hoewel er nog wel een publieke voorkeur bestaat voor nasynchroniseren ten opzichte van ondertitelen van 2 : 1 (Kilborn, 1993), lijkt het erop dat er een ontwikkeling plaatsvindt naar een situatie waarin beide methoden volledig zijn geaccepteerd. Deze ontwikkeling kan worden afgelezen aan de uitkomsten van een experiment uitgevoerd in 1987 door Channel 4. Bij dat experiment werd de Franstalige dramaserie *Cha-teauvallon* tegelijkertijd in een ondertitelde en een nagesynchroniseerde versie uitgezonden. Hoewel de nagesynchroniseerde versie ongeveer twee keer zoveel kijkers trok als de ondertitelde, bleek dat vooral jongere (en hoog-opgeleide) kijkers eerder kozen voor de ondertitelde versie (Kilborn, 1993). Dit experiment geeft aan dat de voorkeur voor een adaptatiemethode niet onveranderlijk is. Hierbij moet worden opgemerkt dat uit dit experiment en zeker ook uit opinie-onderzoek (zie voor een overzicht Luyken et al., 1991) in feite blijkt dat jongeren (en zelfs jonge kinderen die nog bezig zijn met leren lezen) in zowel ondertitel- als nasynchronisatielanden een voorkeur hebben voor ondertiteling, hetgeen wijst in de richting van een grotere acceptatie van het gebruik van ondertiteling als adaptatiemethode in de toekomst. Nog een indicatie van de trend naar een voorkeur voor ondertiteling is te vinden bij het vertonen van bioscoopfilms. Hoewel in Frankrijk nog steeds vrijwel alle buitenlandse televisieprogramma's worden nagesynchroniseerd, wordt inmiddels ongeveer de helft van de buitenlandse bioscoopfilms ondertiteld (Ivarsson & Carroll, 1998).

Globalisering betekent voor televisie dat dezelfde populaire programma's in steeds meer landen te zien zijn. In de toekomst zal adaptatie dan ook waarschijnlijk steeds vaker worden toegepast. Een toename van coproducties zal er ook toe leiden dat series of programma's vaker worden aangepast aan de taal van de landen die bij de productie betrokken zijn. De toename van adaptatie loopt in de pas met de ontwikkeling in technische mogelijkheden van het gebruik van facultatieve adaptatiemethoden, al dan niet voor meer talen. Naast de beschikbaarheid van taalkeuze bij stereo- en satellietuitzendingen wordt de kijker ook bij films op DVD de mogelijkheid geboden uit meerdere talen te kiezen (Rose, 2000). Er worden tegenwoordig veel DVD's geproduceerd waarbij men kan kiezen uit ondertiteling en nasynchronisatie in de eigen taal. Uiteraard kost het direct-bij-productie beschikbaar maken van meerdere talen en adaptatiemethoden veel tijd en geld, maar als het product eenmaal gereed is kan het gemakkelijk internationaal worden verspreid. Ook met de komst

Argumenten voor en tegen ondertitelen en nasynchroniseren van televisieprogramma's

van digitale televisie-uitzendingen ontstaan er volop mogelijkheden meerdere talen en/of adaptatiemethoden met het digitale signaal mee te sturen. Wanneer kijkers gewend raken aan beide adaptatiemethoden ligt het voor de hand dat hun voorkeur zich zal gaan ontwikkelen. Mede door zwaar wegende voordelen zoals de geringe kosten en de mogelijkheid van het leren van vreemde talen lijkt de trend te zijn ingezet in de richting van een voorkeur voor ondertiteling (Bruls & Kerkman, 1989; Ivarsson & Carroll, 1998). In ieder geval zullen kijkers in de Europese Unie – vooral die in nasynchronisatielanden – steeds meer geconfronteerd worden met de praktische voor- en nadelen van beide adaptatiemethoden.

Bibliografie

- Bock, H. de (1977).** *Ondertitelen of nasynchroniseren?* Hilversum: KLO B77-090.
- Bruls, E., & Kerkman, E. (1988).** *Ondertiteling in beeld: Een communicatiewetenschappelijk en –historisch onderzoek naar ondertiteling in film en televisie.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bruls, E., & Kerkman, E. (1989).** Beeld, spraak en schrift: Ondertiteling van films en televisieprogramma's in Nederland. In K. Dibbets et al. (Eds.), *Jaarboek mediageschiedenis 1* (pp. 165-182). Amsterdam: Stichting Mediageschiedenis.
- Carey, S. (1978).** The child as word learner. In M. Halle, G. Miller, & J. Bresnan (Eds.), *Linguistic theory and psychological reality* (pp. 264-293). Cambridge, MA: MIT Press.
- Danan, M. (1989).** Dubbing als een uitdrukking van nationalisme. *Communicatie*, 19, 33-43.
- Driel, H. van (1983).** *Ondertitelen versus nasynchroniseren: Een literatuuronderzoek.* Tilburg: Papers in Language and literature, 31, Tilburg University.
- Dries, J. (1995).** *Dubbing and subtitling: Guidelines for production and distribution.* Düsseldorf: European Institute for the Media.
- Feilitzen, C. von , Filipson, L., & Schyller, I. (1979).** *Open your eyes to children's viewing.* Stockholm: Sveriges Radios Förlag.
- Gielen, M. (1988).** *Perceptie en ondertitels: De paravofeale en perifere informatieverwerking van ondertitels.* Leuven: Universiteit van Leuven.
- Gielen, M., & d'Ydewalle (1989).** Hoe worden ondertitelde televisieprogramma's bekeken? *De Psycholoog*, 425-431.
- Gottlieb, H. (2000, October).** *Dubbing in a subtitling country: From the frying pan into the fire? On orality and Anglicisms in screen translation.* Paper presented at the 3rd International Conference and Exhibition on Convergeng Markets and Multimedia, Berlin.
- Groenewold, S. (1986).** *Ondertiteling.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Algemene Taalwetenschap.
- Hayes, D., & Birnbaum, D. (1980).** Preschoolers' retention of televised events: Is a picture worth a thousand words? *Developmental Psychology*, 16, 410-416.
- Intomart (1996).** *Tijdsbesteding in Nederland: Extra analyses ten behoeve van NOS en STER.* Hilversum: Intomart (rap72885).
- Ivarsson, J., & Carroll, M. (1998).** *Subtitling.* Simrishamn, Zweden: TransEdit HB.
- Kilborn, R. (1993).** 'Speak my language': Current attitudes to television subtitling and dubbing. *Media, Culture and Society*, 15, 641-660.
- Koolstra, C.M., & Beentjes, J.W.J. (1999).** Children's vocabulary acquisition in a foreign language through watching subtitled TV programs at home. *Educational Technology Research & Development*, 47, 51-60.

- Koolstra, C.M., Voort, T.H.A. van der, & d'Ydewalle, G. (1999).** Lengthening the presentation time of subtitles on television: Effects on children's reading time and recognition. *Communications*, 24, 407-422.
- Koolstra, C.M., Voort, T.H.A. van der, & Kamp, L.J.Th. van der (1997).** Television's impact on children's reading comprehension and decoding skills: A three-year panel study. *Reading Research Quarterly*, 32, 128-152.
- Lil, J.E. van (1988).** *Beeld van een kind*. Hilversum: KLO R88-421.
- Luyken, G., Herbst, T., Langham-Brown, J., Reid, H., & Spinhof, H. (1991).** *Overcoming language barriers in television: Dubbing and subtitling for the European audience*. Manchester: European Institute for the Media.
- Mailhac, J-P. (2000, October).** *Subtitling and dubbing, for better or for worse? The English video versions of Gazon Maudit*. Paper presented at the 3rd International Conference and Exhibition on Converging Markets and Multimedia, Berlin.
- Mangnus, J., Hoeken, H., & Driel, H. van (1994).** De schaar van Wember en ondertiteling; Experimenteel onderzoek naar de informatie-overdracht van ondertitelde en Nederlands gesproken documentaires. *Communicatie*, 24, 1-11.
- Marleau, L. (1982).** Les sous-titres...un mal nécessaire. *Meta*, 27, 271-285.
- Marsi, E. (1999).** Taalmythen (2): 'De ene taal wordt sneller gesproken dan de andere'. *Onze Taal*, 68, 190-193.
- Minchinton, J. (1987).** Fitting titles. *Sight and Sound*, 56, 279-282.
- Pavakanun, U., & d'Ydewalle, G. (1992).** Watching foreign television programs and language learning. In F.L. Engel, D.G. Bouwhuis, T. Bösser & G. d'Ydewalle (Eds.), *Cognitive modelling and interactive environments in language learning* (pp. 193-198). Berlin: Springer Verlag.
- Peeters, A.L., & Merwijk, C. van (1995).** *Letterbox en ondertiteling in het actieve beeld: Een experiment in verband met PAL Plus*. Hilversum: KLO R95-049.
- Peeters, A.L., Scherpenzeel, A.C., & Zantinge, J.H. (1988).** *Ondertiteling of nasynchronisatie van kinderprogramma's*. Hilversum: KLO R88-425.
- Pezdek, K., & Stevens, E. (1984).** Children's memory for auditory and visual information on television. *Developmental Psychology*, 20, 212-218.
- Rice, M.L. (1984).** The words of children's television. *Journal of Broadcasting*, 28, 445-461.
- Rice, M.L., & Woodsmall, L. (1988).** Lessons from television: Children's word learning when viewing. *Child Development*, 59, 420-429.
- Rose, S. (2000, October).** *The subtitling craft in the DVD age*. Paper presented at the 3rd International Conference and Exhibition on Converging Markets and Multimedia, Berlin.
- Sohl, G. (1989).** *Het verwerken van de vreemdtalige gesproken tekst in een ondertiteld TV-programma*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, Laboratorium voor Experimentele Psychologie.
- Son, N. van (2000, October).** *Television for all – Unless you are deaf?* Paper presented at the 3rd International Conference and Exhibition on Converging Markets and Multimedia, Berlin.
- Spinhof, H., & Peeters, A.L. (1999).** *Opinions over nasynchroniseren en ondertitelen*. Hilversum: KLO P99-160.
- d'Ydewalle, G., & Gielen, I. (1992).** Attention allocation with overlapping sound, image, and text. In K. Rayner (Ed.), *Eye movements and visual cognition: Scene perception and reading* (pp. 415-427). New York: Springer Verlag.
- d'Ydewalle, G., & Poel, M. van de (1999).** Incidental foreign-language acquisition by children watching subtitled television programs. *Journal of Psycholinguistic Research*, 28, 227-244.
- d'Ydewalle, G., & Pavakanun, U. (1995).** Acquisition of a second/foreign language by viewing a television program. In P. Winterhoff-Spurk (Ed.), *Psychology of media in Europe: The state of the art, perspectives for the future* (pp. 51-64). Opladen, Duitsland: Westdeutscher Verlag.

Argumenten voor en tegen ondertitelen en nasynchroniseren van televisieprogramma's

- d'Ydewalle, G., & Pavakanun, U. (1997).** Could enjoying a movie lead to language acquisition? In P. Winterhoff-Spurk & T.H.A. van der Voort (Eds.), *New horizons in media psychology* (pp. 145-155). Opladen, Duitsland: Westdeutscher Verlag.
- d'Ydewalle, G., Praet, C., Verfaillie, K., & Rensbergen, J. van (1991).** Watching subtitled television: Automatic reading behavior. *Communication Research*, 18, 650-666.
- d'Ydewalle, G., Rensbergen, J. van, & Pollet, J. (1987).** Reading a message when the same message is available auditorily in another language: The case of subtitling. In J.K. O'Regan & A. Lévy-Schoen (Eds.), *Eye movements: From physiology to cognition* (pp. 313-321). Amsterdam: North-Holland.
- d'Ydewalle, G., Warlop, L., & Rensbergen, J. van (1989).** Differences between young and older adults in the division of attention over different sources of TV information. *Medienpsychologie: Zeitschrift für Individual- und Massenkommunikation*, 1, 42-57.
- Vinje, M. (1994).** Kinderen praten Engels: Balans van het Engels aan het einde van de basisschool. *JSW*, 79(4), 32-35.

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

1. De vrijheidsregel

In een inmiddels berucht geworden discussie die enkele jaren geleden in het debatprogramma 'Het Lagerhuis' plaatsvond, beschuldigde Pim Fortuyn zijn discussiepartner Marcel van Dam ervan een leugenaar te zijn ('U bent een leugenaar'), waarop deze uiterst gebelgd reageerde met de opmerking 'U bent een buitengewoon minderwaardig mens'. De daaropvolgende discussie die zich kenmerkte door soortgelijke ontsporingen, leidde – het hoeft geen verbazing – niet tot een oplossing van het meningsverschil. Blijkens de vele kritische reacties in de pers vonden de meeste commentatoren en columnisten deze discussie allerminst een toonbeeld van 'redelijkheid'. In de pragmadialectische argumentatietheorie worden dergelijke discussiezetten als drogredenen gekarakteriseerd en per definitie onredelijk geacht, niet vanwege het door de commentatoren genoemde notoir onbeleefde karakter ervan ('de discussianten gooien met rotte vis' en 'de discussianten hebben geen oog voor decorum', zo luidde het commentaar), maar omdat ze de oplossing van een verschil van mening bemoeilijken en soms zelfs blokkeren.

Wat vinden gewone taalgebruikers eigenlijk van dit soort discussiezetten? Hoe redelijk of hoe onredelijk vinden zij de drogredenen die in de pragmadialectische argumentatietheorie als onredelijke discussiezetten worden beschouwd? Zijn hun redelijkheidsopvattingen – aangenomen dat deze een zekere mate van consistentie vertonen – ook voorspelbaar en theoretisch verklaarbaar?

Wat gewone beoordelaren, d.w.z. discussianten die geen specifieke deskundigheid hebben op het gebied van de argumentatietheorie en die hierin ook niet systematisch onderwezen zijn, van de discussiezetten vinden die in de argumentatietheorie als drogredenen worden beschouwd, was tot voor enkele jaren nog maar weinig bekend. Naar hun opvattingen over de redelijkheid of onredelijkheid van discussies en de deugdelijkheid of

Samenvatting

Volgens de pragmadialectische vrijheidsregel mag er geen enkele beperking worden gesteld aan de standpunten die in een discussie naar voren worden gebracht en evenmin aan de personen die een standpunt naar voren mogen brengen. In een reeks experimentele onderzoeken is nagegaan hoe redelijk de verschillende drogredenen die een overtreding van de vrijheidsregel vormen door gewone beoordelaren worden gevonden. In dit overzichtsartikel worden de resultaten van deze onderzoeken in onderlinge samenhang besproken en becommentarieerd.

ondeugdelijkheid van argumentatie is weinig empirisch onderzoek uitgevoerd.¹ Omdat kennis van de redelijkheidsopvattingen van gewone beoordelaren zowel theoretisch als praktisch van belang is, zijn wij enkele jaren geleden een onderzoeksproject gestart dat tot doel heeft deze opvattingen systematisch in kaart te brengen. De argumentatietheorie waarvan in dit project wordt uitgegaan, is de pragmadialectiek. De algemene doelstelling is na te gaan in hoeverre niet-specialisten de drogredenen die in deze argumentatietheorie onderscheiden worden, redelijk of onredelijk achten.

In het kader van dit project is een aantal empirische onderzoeken uitgevoerd: er is onderzoek gedaan naar de (on)redelijkheid van *ad hominem*-drogredenen (Van Eemeren, Grootendorst, Meuffels & Verburg 1997; Van Eemeren, Meuffels & Verburg 2000), naar de (on)redelijkheid van *ad baculum*-drogredenen (Van Eemeren, Grootendorst & Meuffels 1999), naar de (on)redelijkheid van *ad misericordiam*-drogredenen (Van Eemeren, Garssen & Meuffels 2000a) en naar de (on)redelijkheid van de drogredenen van het taboe verklaren van een standpunt (Van Eemeren, Garssen en Meuffels 2000b). Het is niet toevallig dat juist deze drogredenen successievelijk onderwerp van onderzoek vormden, want hoe verschillend deze ondeugdelijke discussiezetten op het eerste gezicht ook mogen lijken, ze hebben met elkaar gemeen dat ze allemaal onder het bereik van de eerste pragmadialectische discussieregel vallen: de vrijheidsregel. Deze regel luidt: discussianten mogen elkaar niet beletten vrijelijk standpunten of twijfel naar voren te brengen.

Nu de vrijheidsregel uitputtend is onderzocht (uitputtend voorzover het althans gaat om alle drogredenen die door deze regel worden bestreken), is het zinvol om de her en der gepubliceerde onderzoeksresultaten in onderlinge samenhang te bespreken en te commentariëren. In dit samenvattend overzicht zal met name worden ingegaan op de interne validiteit van het uitgevoerde onderzoek en op mogelijk alternatieve verklaringen van de onderzoeksuitkomsten. Kunnen de resultaten die uitwijzen dat de onderzochte drogredenen door gewone taalgebruikers onveranderlijk als onredelijke discussiezetten worden beoordeeld, wel eenduidig worden toegeschreven aan het drogredelijke karakter van dergelijke discussiezetten, of zijn er wellicht andere factoren die (mede)verantwoordelijk zijn voor het 'afkeurende', negatieve oordeel van gewone taalgebruikers? In aansluiting op het overzicht van de eerdere onderzoeksuitkomsten zal in dit artikel over vier nieuwe empirische onderzoeken worden gerapporteerd die werden opgezet om enerzijds mogelijke alternatieve verklaringen van de eerdere bevindingen uit te sluiten en anderzijds om de externe validiteit (de generaliseerbaarheid) van de onderzoeksuitkomsten te optimaliseren.

2. De onderzochte drogredenen

In elke discussiefase van een kritische discussie kunnen discussiezetten worden uitgevoerd die de oplossing van een verschil van mening belemmeren en die – vanuit pragmadialectisch perspectief beschouwd – als drogreden moeten worden bestempeld. Een verschil van mening ontstaat doordat de ene taalgebruiker een standpunt naar voren brengt en de andere dat in twijfel trekt. Om het oplossen van geschillen te stimuleren, moet bevorderd worden dat geschillen ook tot uitdrukking (kunnen) komen. Pas dan is het immers mogelijk om systematisch te proberen het geschil op te lossen. Idealiter wordt daarom in de *confrontatiefase*, die in een redelijke discussie aan het oplossingsproces voorafgaat, het geschil geëxpliciteerd.²

De vrijheidsregel, die ook wel de regel voor de confrontatiefase wordt genoemd, houdt dus in concreto in dat er geen enkele beperking wordt gesteld aan de standpunten die naar voren mogen worden gebracht en evenmin aan de personen die dat mogen doen. Wordt deze regel overtreden, dan worden er in het eerste geval toch inhoudelijke beperkingen gesteld, in het tweede wordt de persoonlijke vrijheid van de tegenpartij aangetast. Het aantasten van de persoonlijke vrijheid van de tegenpartij in een poging hem als serieuze discussiepartner uit te schakelen, kan gebeuren door zijn deskundigheid, onpartijdigheid of geloofwaardigheid in diskrediet te brengen. Zulke persoonlijke aanvallen die niet gericht zijn op de inhoudelijke merites van een standpunt of de twijfel van de tegenpartij maar op diens persoon, worden in de regel aangeduid met de traditionele Latijnse benaming *argumentum ad hominem*.

Van deze drogrede bestaan drie varianten; deze werden ook elk in het eerste empirisch onderzoek dat in het kader van het onderzoeksproject werd uitgevoerd, op (on)redelijkheid onderzocht (Van Eemeren, Grootendorst, Meuffels & Verburg 1997; hierna te noemen: ad hominem-onderzoek). De eerste variant van het *argumentum ad hominem*, de directe persoonlijke aanval die in de literatuur vanwege het beledigende karakter bekend staat als de *abusive*-variant, bestaat uit het naar beneden halen van de tegenstander door zijn kennis van zaken, intelligentie, karakter of goede trouw in twijfel te trekken:

- A: Volgens mij rijdt een Ford gewoon beter; hij zoeft over de weg.
 B: Daar kun jij niet over oordelen; jij hebt geen verstand van auto's.

In een andere variant van het *argumentum ad hominem*, de zogenaamde indirecte persoonlijke aanval, ook wel *circumstantial*-variant genoemd, worden de motieven van de tegenpartij voor zijn standpunt of zijn twijfel verdacht gemaakt: hij heeft er belang bij en is dus partijdig. Een voorbeeld van deze indirecte persoonlijke aanval is het volgende:

- A: Naar mijn mening kunnen we het beste Stelcom B.V. nemen voor de dijkverzwaring; dat is echt het enige aannemersbedrijf in Nederland dat een dergelijke grootschalige klus aan zou kunnen.
 B: Verwacht u nu dat wij dat geloven? Het kan toch haast geen toeval meer zijn dat u dit bedrijf aanraadt; uw schoonvader is eigenaar van dat bedrijf.

In de derde variant van de persoonlijke aanval tenslotte wordt geprobeerd een tegenstrijdigheid in woord en daad van de tegenpartij aan het licht te brengen en daardoor zijn geloofwaardigheid te ondermijnen. Ook deze *tu quoque*-variant (de 'jij ook-bak') werd in het ad hominem-onderzoek op redelijkheid onderzocht. Hier volgt een voorbeeld:

- A: De manier waarop u uw gegevens statistisch heeft verwerkt is volgens mij niet helemaal correct; u had de getallen in percentages moeten uitdrukken.
 B: Ach kom nou; met uw eigen statistieken is ook wel eens iets mis.

In de praktijk worden persoonlijke aanvallen in de regel niet rechtstreeks, maar langs een geraffineerde omweg uitgevoerd. In plaats van rechtstreeks gericht tot de tegenpartij, zijn zulke manoeuvres veeleer bedoeld voor een te overreden publiek; in die zin zijn het typisch retorische discussietrucs. Hoe dit ook zij, alle pogingen om een discussie via een persoon-

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

lijke aanval in de kiem te smoren, vormen een schending van de vrijheidsregel en moeten dus als een drogreden worden beschouwd.

Maar het kan nog krasser! De meest extreme manier om de tegenpartij te beletten een standpunt naar voren te brengen of in twijfel te trekken, is hem het spreken in letterlijke zin onmogelijk te maken. De meest doeltreffende manier om dat te bereiken is de tegenstander uit te schakelen met grof fysiek geweld, maar soms kunnen meer subtiele middelen even effectief zijn: alleen het dreigen met geweld blijkt al afdoende. Ook het dreigen met andere sancties kan heel effectief zijn. De traditionele benaming van dit type drogreden is *argumentum ad baculum* (drogreden van de stok), en deze drogreden stond in ons tweede empirisch onderzoek centraal (Van Eemeren, Grootendorst & Meuffels 1999). In dat onderzoek (voortaan: ad baculum-fys) werden twee specifieke varianten van deze drogreden (in de Engelstalige literatuur 'appeal to force' genoemd) aan de proefpersonen ter beoordeling voorgelegd: een variant waarin gedreigd werd met fysiek geweld en een variant waarin de tegenpartij 'louter' niet-fysieke consequenties in het vooruitzicht werden gesteld. Hier volgt van elk een voorbeeld:

A: Ik vind dat jullie mijn zakgeld moeten verhogen; al mijn vriendinnen krijgen veel meer zakgeld dan ik.

B: Als je daar nu nog één keer over zeurt, dan krijg je een draai om je oren.

A: Het lijkt mij beter om onder huwelijksvoorwaarden te trouwen; als de zaak failliet gaat, kunnen ze tenminste niet alles in beslag nemen.

B: Als jij niet in gemeenschap van goederen wil trouwen, prima, maar dan hoeven we de slaapkamer wat mij betreft ook niet meer te delen.

Dreigen komt neer op het onder druk zetten van de tegenstander. Meestal gebeurt dat niet met zoveel woorden, maar wordt alleen gezinspeeld op mogelijk vervelende gevolgen voor de tegenpartij als de spreker zijn zin niet krijgt. Deze indirectheid waarmee dreigementen vaak naar voren worden gebracht en waarbij vaak een schijn van redelijkheid wordt hoog gehouden door expliciete verzekeringen dat het juist helemaal niet de bedoeling is om druk uit te oefenen ("Ik laat het uiteraard geheel aan u over, maar..."; "U moet natuurlijk zelf weten wat u doet, maar...") terwijl de in het indirecte dreigement in het vooruitzicht gestelde onheilspellende gebeurtenis als een onontkoombaar noodlot wordt afgeschilderd waarvoor de spreker zelf geen enkele verantwoordelijkheid draagt ('maar ik kan natuurlijk niet instaan voor ...') vormde het centrale aandachtspunt in een vervolgonderzoek, het derde in de reeks (voortaan te noemen: ad baculum-dir). In dat onderzoek werden directe varianten van het *argumentum ad baculum*, waarin openlijk en zonder omwegen wordt gedreigd, vergeleken met indirecte (de termen 'direct' en 'indirect' worden hier in een theoretisch-neutrale betekenis gebruikt). Twee voorbeelden, ontleend aan het materiaal (het eerste voorbeeld heeft betrekking op de directe, het tweede op de indirecte variant):

A: Ma, ik vind dat je moet gaan lijnen; je wordt nu wel erg dik hoor.

B: Let op je woorden! Anders krijg je een draai om je oren.

A: Ik ben van mening dat vrouwen niet goed kunnen autorijden. Ongevallenstatistieken wijzen dat ondubbelzinnig uit.

- B: U mag dat natuurlijk best beweren, maar houdt u wel rekening met uw eigen veiligheid in het verkeer? Ik kan al die woedende feministes achter het stuur natuurlijk niet in toom houden.

Een wat meer geraffineerde manier om de tegenpartij onder druk te zetten is op zijn gevoel te werken. Als de tegenpartij het standpunt niet aanvaardt, doet hij degene die het standpunt naar voren heeft gebracht verdriet of stelt hij hem of haar ernstig teleur (“Hoe kunt u me nou in hemelsnaam een onvoldoende voor mijn scriptie geven? Ik heb er werkelijk weken aan gewerkt!”). Door de dreiging die van deze morele chantage uitgaat, wordt de tegenpartij in een ongemakkelijke positie gemanoeuvreerd: blijft deze vasthouden aan zijn oorspronkelijk standpunt, dan afficheert hij zich al snel als een hardvochtig persoon die ongevoelig is voor de noden van de medemens; trekt hij echter zijn standpunt als gevolg van de emotionele druk in, dan loopt hij het risico beschuldigd te worden van ‘soft’ gedrag. Voor welke gedragslijn de discussiant die onder emotionele druk is gezet ook kiest, hij is niet meer vrij om het standpunt in twijfel te trekken. Omdat met deze drogredelijke techniek wordt ingespeeld op de gevoelens van mededogen bij de ander, wordt deze overtreding van de vrijheidsregel aangeduid als *beroep op medelijden* (Latijnse benaming: *argumentum ad misericordiam*). In twee onafhankelijke onderzoeken, het vierde en het vijfde onderzoek in de reeks, werd de (on)redelijkheid van deze drogreden onderzocht (voortaan te noemen: ad misericordiam-I resp. ad misericordiam-II). Een voorbeeld:

- A: Ik vind dat uw promotie niet door kan gaan; uw onderzoek deugt van geen kant.
 B: Dat kunt u mij niet aandoen; ik heb mijn hele familie en al mijn kennissen al uitgenodigd.

Treft men de tot nu toe besproken typen drogredenen in vrijwel elke traditionele, min of meer canonieke lijst van drogredenen aan – waar ze meestal geschaard worden onder het hoofd ‘relevantiedrogredenen’ – dat kan niet beweerd worden van de drogreden van het taboe verklaren van een standpunt en de drogreden van het heilig verklaren van een standpunt: deze twee typen drogredenen zijn typisch door de pragmadialectische discussieregels ‘gegenereerd’. De vrijheidsregel kan ook worden geschonden door inhoudelijke restricties op te leggen aan de aard van standpunten als gevolg waarvan een vrije, open en kritische discussie wordt geblokkeerd. Zulke inhoudelijke beperkingen kunnen inhouden dat bepaalde standpunten in de discussie taboe worden verklaard (“Homo’s trouwen voor de kerk? Over zoiets verderfelijks wil ik absoluut niet praten!”) of, omgekeerd, dat bepaalde standpunten heilig worden verklaard waardoor de andere partij ze niet in twijfel mag trekken (“De parlementaire democratie? Nou, die staat voor mij helemaal niet ter discussie!”). Standpunten worden door deze drogredenen dus ronduit immuun gemaakt voor kritiek. Een voorbeeld, ontleend aan het onderzoek naar het taboe-verklaren van een standpunt, het zesde en laatste onderzoek in de reeks:³

- A: Ik ben van mening dat ook onze universiteit meer aandacht zou moeten schenken aan het klonen van mensen. Anders blijven we achter op de ontwikkelingen in Amerika.
 B: Hou daarover op! Klonen is voor ons taboe.

Over de ‘drogredelijke’ status van de hier besproken discussiezetten lopen de meningen in de drogredenenliteratuur overigens sterk uiteen. Zelfs de evident lijkende ‘dubieuze’ status van de ‘drogreden van de stok’ wordt door sommige ‘fallacy-theoretici’ betwist (zie onder andere de apodictische titel van Woods artikel (1999): “An *ad baculum* is not a fallacy!”). Vanuit pragmadialectisch perspectief beschouwd zijn de hier besproken drogredenen echter zonder uitzondering ondeugdelijke discussiezetten, omdat daarbij steeds sprake is van een overtreding van een discussieregel: partijen in een kritische discussie mogen elkaar niet beletten vrijelijk standpunten naar voren te brengen of twijfel te uiten.⁴

3. Oordelen over de onredelijkheid van drogredenen en van niet-drogredenen

In de zes onderzoeken werden proefpersonen een reeks gespreksfragmenten aangeboden, bestaande uit twee gespreksbeurten die achtereenvolgens werden uitgevoerd door twee discussianten, A en B genoemd; in sommige van die gespreksfragmenten maakte B, de antagonist, zich schuldig aan een drogreden (de in paragraaf 2 gegeven voorbeelden van drogredenen zijn allemaal ontleend aan het onderzoeksmateriaal). Er werden steeds 48 fragmenten aangeboden waarin 36 maal door de antagonist de vrijheidsregel werd overtreden (met een *ad hominem*-drogreden, een *ad baculum*-drogreden, een *ad misericordiam*-drogreden of een drogreden van het taboe verklaren van een standpunt). In de overige 12 gevallen werd de vrijheidsregel niet overtreden en was er dus sprake van deugdelijke argumentatie. Een voorbeeld van de laatste soort fragmenten:

- A: Ik ben van mening dat op mijn integriteit als wetenschapper helemaal niets valt aan te merken; ik heb altijd op een eerlijke en degelijke manier onderzoek verricht.
- B: Moeten wij dat nu geloven? Al twee keer is gebleken dat u hebt gesjoemeld met de resultaten van uw onderzoek.

Om alternatieve verklaringen uit te sluiten, waren de 48 discussiefragmenten, zowel de deugdelijke als de niet-deugdelijke, volgens hetzelfde vaste patroon geconstrueerd. Eventuele verschillen in (on)redelijkheid tussen de deugdelijke en de ondeugdelijke discussiezetten kunnen zodoende niet worden toegeschreven aan verschillen in ‘uiterlijk’ of verschillen in verbale realisatie van deze twee typen discussiezetten. Beide typen discussiefragmenten bestonden telkens uit twee gespreksbeurten, een van spreker A en een van spreker B. Om een mogelijke invloed van de bron op het redelijkheidsoordeel te voorkomen, was de identiteit van spreker A en B in alle gevallen onbepaald gelaten. De bijdrage van A bestond telkens uit het naar voren brengen van een standpunt, gevolgd door een argument ter ondersteuning.⁵ Om storende variabelen onder controle te houden, werd het standpunt in alle gevallen gemarkeerd met behulp van een standpunt-indicator (‘ik vind dat’, ‘naar mijn mening’ enzovoort). De wijze van presentatie van de argumentatie was steeds terugwijzend: eerst het standpunt, vervolgens het argument.

De bijdrage van B bestond steeds uit een reactie op het standpunt van A, hetzij met een drogreden, hetzij met deugdelijke argumentatie. Bij het in twijfel trekken van A’s standpunt maakte B in zijn reactie, voorzover van toepassing, gebruik van indicatoren van het *argumentum ad hominem*, zoals ‘de werkelijke reden is’, ‘je moet wel consequent blijven’ en ‘moet ik dat nou geloven?’ (Van Eemeren en Grootendorst 1996: 93-98). B’s reactie in het geval

van een *ad baculum* was voorzien van een indicator van een dreigement, bijvoorbeeld: ‘als ..., dan [dreigement]’ of ‘anders [dreigement]’. Bij een *ad misericordiam* was B’s reactie voorzien van een indicator van emotionele druk zoals ‘dat kunt u me niet aandoen’, ‘dat zou verschrikkelijk voor me zijn’, en bij de drogredenen van het taboe verklaren van een standpunt werden indicatoren gebruikt als ‘hou je mond!’. Aan de proefpersonen werd bij elk fragment gevraagd: ‘Hoe redelijk vind je de reactie van B?’ Zij konden hun oordeel kenbaar maken op een 7-puntsschaal die varieerde van ‘heel onredelijk’ tot ‘heel redelijk’.

Om een plausible alternatieve verklaring in termen van ‘volgorde van aanbieding’ uit te sluiten (een verklaring die mogelijk zou zijn wanneer bijvoorbeeld eerst alle 36 ondeugdelijke fragmenten zouden zijn aangeboden, en vervolgens de 12 deugdelijke), werden de drogredelijke fragmenten lukraak afgewisseld door de niet-drogredelijke fragmenten. Om een alternatieve verklaring in termen van ‘scholing’ uit te sluiten (drogredenen zouden door de proefpersonen onredelijk kunnen worden gevonden louter op grond van het feit dat in het onderwijs speciale aandacht is besteed aan het dubieuze karakter van deze ‘valse’zettingen), werden in alle gevallen de 48 gespreksfragmenten ter beoordeling voorgelegd aan ‘naïeve’ proefpersonen: leerlingen van eind-vwo (klas 5 of 6) die nog geen systematisch onderwijs in argumentatietheorie hadden genoten. Uit controle achteraf bleek ook steeds dat de betreffende respondenten nog nooit van het begrip ‘drogredenen’ hadden gehoord.⁶

De vraag die we aan de hand van de verkregen resultaten in eerste instantie willen beantwoorden, is: vinden gewone taalgebruikers de discussiezetten waarin sprake is van een overtreding van de vrijheidsregel en dus van drogredenen, minder redelijk dan discussiezetten waarin de betreffende regel niet wordt overtreden? In tabel 1 staan de gegevens die relevant zijn voor de beantwoording van deze vraag. Achtereenvolgens staat vermeld, per onderzoek, de steekproefgrootte (n), het gemiddelde redelijkheidsoordeel voor de drogredenen ($k=36$) en de niet-drogredenen ($k=12$) met tussen haakjes de standaarddeviatie, de toetsingsgrootte F met, tussen haakjes, de daarbij behorende vrijheidsgraden, en tot slot de geschatte effectgrootte ‘eta-kwadraat’. De grootte van de toetsingsgrootte F (een signaal-ruisverhouding; hoe sterker het signaal, hoe groter deze ratio) is indicatief voor de mate waarin we staat kunnen maken op de aangetroffen verschillen: een grote F -ratio wijst in het algemeen op betrouwbare (statistisch significante) verschillen. Aangezien F -ratio’s die verkregen zijn in verschillende onderzoeken maar moeilijk onderling vergelijkbaar zijn, is in tabel 1 ook een maat voor de effectgrootte toegevoegd: eta-kwadraat. Deze maat (die varieert tussen 0 en 1) laat een betere vergelijking van de grootte van de aangetroffen verschillen in de zes onderzoeken toe. Hoe sterker het effect, d.w.z. hoe groter de aangetroffen verschillen, hoe dichter deze eta-kwadraat de waarde 1 benadert.⁷

In elk van de zes onderzoeken treffen we hetzelfde (in statistisch opzicht zeer betrouwbare) patroon aan: de drogredenen worden telkens veel minder redelijk gevonden dan de niet-drogredenen (alle F -ratio’s zijn statistisch significant: $p < 0.000$). Uit de effectgroottes mag worden afgeleid dat de aangetroffen verschillen in alle gevallen ‘aanzienlijk’ genoemd mogen worden. Proefpersonen discrimineren dus heel sterk tussen drogredenen en niet-drogredenen.

Niet alleen in relatieve, ook in absolute zin verschillen de oordelen van de proefpersonen over de discussiefragmenten waarin wel of niet sprake is van een overtreding van de vrijheidsregel: de deugdelijke argumentaties worden gemiddeld gesproken als ‘vrij redelijk’ beoordeeld, de ondeugdelijke daarentegen als ‘vrij onredelijk’ (men bedenke dat het schaalpunt 4 het neutrale punt op de gehanteerde Likert-schaal vormt: ‘noch redelijk, noch onredelijk’). Deze consistente gegevens vormen, aangenomen dat plausible alternatieve verkla-

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

Tabel 1: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met en zonder overtreding van de vrijheidsregel, per onderzoek (1=zeeer onredelijk; 7=zeeer redelijk)

	overtreding van de vrijheidsregel	geen overtreding van de vrijheidsregel	F	η^2
ad hominem (n=92)	3.75 (.46)	5.29 (.64)	539.32 (1,91)	.856
ad baculum-fys (n=35)	3.35 (.46)	5.64 (.39)	465.76 (1,34)	.932
ad baculum-dir (n=35)	3.27 (.48)	5.41 (.62)	371.48 (1,34)	.916
ad misericordiam-I (n=57)	3.51 (.51)	5.20 (.41)	450.59 (1,56)	.889
ad misericordiam-II (n=21)	3.86 (.53)	5.06 (.42)	46.09 (1,20)	.697
taboe verklaren (n=52)	3.33 (.45)	5.14 (.47)	469.40 (1,51)	.902

ringen zijn uitgesloten, een bijzonder sterke aanwijzing voor het feit dat de drogredenen die onder het bereik van de vrijheidsregel vallen, door naïeve proefpersonen als onredelijke discussiezetten worden beoordeeld.

Waarom vinden gewone taalgebruikers die drogredenen onredelijk en deugdelijke discussiezetten redelijk? In paragraaf 6 komen de proefpersonen daarover zelf aan het woord. Hier willen we een wat meer systematisch-theoretische verklaring opperen die geïnspireerd is door de Griceaanse inzichten over de 'logica' van gesprekken en de daarin vigerende maxims. De bedoelde verklaring kan wellicht gezocht worden in de omstandigheid dat (1) een discussie een prototypisch type gesprek is dat berust op wederzijdse samenwerking van de gespreksdeelnemers, een gesprek dat doelgericht en rationeel van karakter is; dat (2) taalgebruikers die aan dit type gesprek deelnemen zich, tot op zekere hoogte althans, min of meer bewust zijn van het specifieke karakter van dit type gesprek en zich, ten minste intuïtief, min of meer bewust zijn van de prescriptieve dimensies van discussiëren en argumenteren en dus van de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn, wil die doelgerichte en rationele activiteit tot een oplossing van het meningsgeschil leiden. In de derde stap van deze verklaring nemen we aan dat (3) taalgebruikers van de andere participanten ook verwachten dat deze bij de activiteit 'argumenteren' eveneens uitgaan van soortgelijke assumpties, en van die andere participanten ook verwachten dat deze hun gespreksbijdragen afstemmen op de geslaagdheidsvoorwaarden voor dit type gesprek. Het zijn deze impliciete, wederzijdse verwachtingen ('implicit mutual expectations') die tegelijkertijd de rechten en plichten constitueren waaraan gespreksdeelnemers zich conformeren als ze ertoe besluiten via een discussie een geschil van mening op te lossen. Mocht deze (tentatieve) verklaring enige geldigheid hebben, dan betekent dit wellicht dat de conventionele deugdelijkheid van de vrijheidsregel, tot op zekere hoogte althans, toegeschreven kan worden aan de probleemdeugdelijkheid ervan.

4. Oordelen over de onredelijkheid van de onderzochte drogredenen

In de analyse van tabel 1 is geabstraheerd van het specifieke type drogreden dat in de ter beoordeling voorgelegde fragmenten werd begaan. Discrimineren de proefpersonen ook tussen de onderzochte drogredenen? Vinden zij bijvoorbeeld de *abusive*-variant van het *argumentum ad hominem* minder redelijk dan de *tu quoque*-variant?

In elk van de zes experimenten werden drie typen drogredenen onderzocht; deze waren elk 'vertegenwoordigd' door 12 gespreksfragmenten. Twee van de drie typen onderzochte drogredenen waren in de zes onderzoeken op grond van methodische redenen 'constant' gehouden, namelijk de *abusive*-variant en de *tu quoque*-variant van de persoonlijke aanval.⁸ De zes onderzoeken verschillen dus uitsluitend in het derde type drogreden dat gemanipuleerd werd. Zo stonden in het eerste onderzoek (het ad hominem-onderzoek) de drie varianten van de persoonlijke aanval centraal ((1) de directe aanval (2) de indirecte aanval en (3) de 'jij ook-bak'), in het tweede onderzoek (het ad baculum-fys onderzoek) de fysieke versus de niet-fysieke varianten van het *argumentum ad baculum*, en – opnieuw – de directe aanval en de *tu quoque*-variant, enzovoort.

Uit de toetsingsuitkomsten blijkt dat in alle gevallen de proefpersonen op statistisch betrouwbare wijze discrimineren tussen de drie onderzochte drogredenen, zij het – afgaande op de effectgroottes – wat minder geprononceerd dan tussen deugdelijke versus niet-deugdelijke argumentatie.⁹ De vraag die we aan de hand van de uitkomsten in tabel 2 willen beantwoorden, luidt: hoé discrimineren de respondenten tussen de drogredenen? In tabel 2 staan, per onderzoek, de drie typen drogredenen geordend qua onredelijkheid: in het eerste onderzoek (het ad hominem-onderzoek) bijvoorbeeld wordt de directe aanval het minst redelijk gevonden, vervolgens de indirecte, en tot slot de *tu quoque*-variant, in het tweede onderzoek (het ad baculum-fys onderzoek) wordt het *argumentum ad baculum* het minst redelijk gevonden, vervolgens de directe aanval en dan de *tu quoque*-variant, enzovoort. De toetsingsgrootte F1 heeft betrekking op het contrast tussen enerzijds het eerst genoemde, dus minst redelijk gevonden, type drogreden versus de twee andere typen drogredenen, terwijl de daarop volgende F-ratio (F2) betrekking heeft op het verschil tussen de twee laatst genoemde drogredenen. Voor het ad hominem-onderzoek is F1 (ter grootte van 352.75) dus relevant voor de vraag of de proefpersonen statistisch significant discrimineren tussen de directe persoonlijke aanval enerzijds en de indirecte persoonlijke aanval of de *tu quoque*-drogreden anderzijds (wat ze inderdaad blijken te doen), de tweede F-ratio (i.c. 77.82) relevant voor de vraag of de proefpersonen de directe aanval in statistisch significante zin minder redelijk vinden dan de *tu quoque*-variant (wat ze eveneens blijken te doen, zij het dat – afgaande op de effectgroottes – het aangetroffen verschil wat minder geprononceerd is als dat tussen de directe aanval aan de ene kant en de indirecte aanval en de *tu quoque*-variant aan de andere kant).

Ook al zijn er tussen de zes onderzoeken onmiskenbare, zij het geringe, verschillen in de beoordeelde onredelijkheid van de directe persoonlijke aanval en de *tu quoque*-variant, we treffen toch steeds hetzelfde consistente patroon aan: de directe aanval wordt consequent onredelijker gevonden dan de *tu quoque*-drogreden.

Uit tabel 2 kan, met enige voorzichtigheid, een rangorde in onredelijkheid afgeleid worden die ook in zekere zin intuïtief plausibel is: het meest onredelijk wordt de fysieke variant van het *argumentum ad baculum* gevonden, vervolgens de directe variant van deze

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

Tabel 2: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met *ad hominem*-drogredenen, *ad baculum*-drogredenen, *ad misericordiam*-drogredenen en drogredenen van het taboe verklaren van een standpunt, per onderzoek

ad hominem	dir.	ind.	tu q.	F1	η^2	F2	η^2
	2.91 (.64)	3.89 (.57)	4.45 (.60)	352.75 (1,91)	.795	77.82 (1,91)	.461
ad baculum-fys	bac.	dir.	tu q.				
	2.48 (.62)	3.03 (.71)	4.56 (.67)	114.39 (1,34)	.771	114.70 (1,34)	.771
ad baculum-dir	bac.	dir.	tu q.				
	2.79 (.60)	2.90 (.66)	4.12 (.69)	93.30 (1,34)	.733	62.97 (1,34)	.649
ad misericordiam-I	dir.	mis.	tu q.				
	2.93 (.73)	3.32 (.72)	4.29 (.68)	94.23 (1,56)	.627	63.05 (1,56)	.530
ad misericordiam-II	dir.	mis.	tu q.				
	3.15 (.80)	3.88 (.78)	4.56 (.70)	43.99 (1,20)	.687	9,67 (1,20)	.316
taboe verklaren	tab.	dir.	tu q.				
	2.79 (.66)	2.83 (.57)	4.37 (.66)	43.93 (1,51)	.490	299.76 (1,51)	.855

drogreden, dan de directe persoonlijke aanval en het taboe verklaren van een standpunt, vervolgens het *argumentum ad misericordiam* en tot slot de *tu quoque*-drogreden. Voor al degenen die zich vandaag de dag bekommeren om het abjecte maatschappelijk verschijnsel dat doorgaans met termen als ‘redeloos geweld’ of ‘zinloos geweld’ wordt getypeerd, mag de hier aangetroffen rangorde waarbij de fysieke variant van het *argumentum ad baculum* onmiskenbaar als de meest extreme vorm van onredelijkheid wordt beschouwd, een geruststellend resultaat heten. Dat de *tu quoque*-drogreden het andere extreme punt van de redelijkheidschaal markeert en, anders dan de overige drogredenen, in het algemeen gesproken door de beoordelaars als een redelijke zet wordt beschouwd, is wellicht begrijpelijk als je ervan uit mag gaan dat taalgebruikers van elkaar een zekere consistentie in woorden en daden verwachten.

Uit de gegevens in tabel 2 mag overigens niet worden afgeleid dat de *tu quoque*-drogreden door de proefpersonen onder alle omstandigheden ook als een deugdelijke, toelaatbare discussiezet wordt gezien, integendeel. Betreft men de context waarin discussies kunnen plaatsvinden, in de analyses (en van de variabele ‘discussiecontext’ is tot nu toe geabstraheerd), dan blijkt de *tu quoque*-drogreden in elk van de zes onderzoeken wel degelijk als een onredelijke zet te worden beoordeeld, althans wanneer deze in een wetenschappelijke discussie wordt begaan (in de zes onderzoeken bedraagt dit oordeel respectievelijk 3.66 (.86), 3.78 (.97), 3.22 (.83), 3.62 (1.04), 3.71 (1.01), en 3.77 (.91)).

5. Beleefdheid als alternatieve verklaring

Een van de meest pregnante alternatieve verklaringen voor de uitkomsten in tabel 1 (en trouwens ook voor die in tabel 2) vormt de variabele ‘beleefdheid’: proefpersonen vinden bijvoorbeeld *ad hominem*-drogredenen niet zozeer onredelijk vanwege het feit dat dit ondeugdelijke vormen van argumentatie zijn, als wel vanwege het feit dat met dit type persoonlijke aanvallen de voor gesprekken vigerende beleefdheidsregels op flagrante wijze worden geschonden, zodat het precare sociale evenwicht tussen de discussianten ernstig wordt verstoord. Een directe aanval bijvoorbeeld (‘Wat weet jij daar in godsnaam van? Daar ben je toch veel te dom voor!’) leidt doorgaans tot ernstig gezichtsverlies voor de aangesprokene en creëert al snel een gespreksfeer waarin hostiliteit en animositeit de boventoon voeren. En wat hier gesteld is voor de *ad hominem*-drogreden, geldt in feite voor alle drogredenen die onder het bereik van de vrijheidsregel vallen.

Op uiteenlopende manieren is in het uitgevoerde onderzoek getracht deze alternatieve verklaring uit te sluiten. Een daarvan is de volgende. De deugdelijke argumentaties werden zoals gezegd geconstrueerd volgens precies hetzelfde, gefixeerde patroon als dat voor de drogredenen. Om de alternatieve verklaring in termen van beleefdheid uit te sluiten, werden de deugdelijke argumentaties met opzet voorzien van indicatoren voor bijvoorbeeld de persoonlijke aanval als ‘moeten wij dat nu geloven?’, ‘dat gelooft toch niemand’. Omdat dergelijke indicatoren ronduit onbeleefde expressies zijn, kunnen zowel de deugdelijke als de niet-deugdelijke discussiezetten in zekere zin aanspraak maken op het predikaat ‘onbeleefd’.

Op een tweede, geheel andere manier werd getracht beleefdheid als alternatieve verklaring uit te sluiten. De 48 discussiefragmenten die ter beoordeling aan de proefpersonen werden voorgelegd, werden telkens aangeboden in een concrete, welomschreven discussiecontext. De discussies vonden plaats, zo werd aan de proefpersonen in de instructie expliciet meegedeeld, in de context van een politiek debat, aan de ontbijttafel of in een wetenschappelijke context (bijvoorbeeld: het in paragraaf 2 gegeven voorbeeld van de *abusive*-variant van de *ad hominem*-drogreden is een voorbeeld van een fragment dat in de huiselijke discussiecontext werd aangeboden; het voorbeeld van de *circumstantial*-variant werd aangeboden in de context van een politiek debat, terwijl het voorbeeld van de *tu quoque*-variant in een wetenschappelijke context werd gesitueerd). Van de 48 fragmenten had precies 1/3 betrekking op een huiselijke discussiecontext, 1/3 op een politiek debat en 1/3 op een wetenschappelijke discussiecontext. In de instructie aan de proefpersonen werd verder opgemerkt (en ook uitgelegd aan de hand van concrete voorbeelden) dat deze drie typen discussies verschilden qua doelstelling en qua formeel karakter. De discussie aan de ontbijttafel werd afgeschilderd als een discussie die zich afspeelde in een vrij informele situatie, de overige twee werden als relatief formele discussiecontexten gekarakteriseerd (zie figuur 1). Om de verschillen in ‘formeel gehalte’ extra te benadrukken, tu-toyeerden de gesprekspartners elkaar in de fragmenten die in een huiselijke context werden aangeboden, terwijl ze elkaar in de twee andere contexten met het meer formele ‘u’ aanspraken; ook de discussieonderwerpen die in de drie contexten aan de orde werden gesteld, verschilden radicaal en waren telkens toegesneden op de specifieke aard van de discussiecontext. Daarnaast werd in de instructie het kritisch gehalte van de drie typen discussies gemanipuleerd: discussies aan de ontbijttafel werden omschreven als discussies waarin vaak praktische zaken aan de orde worden gesteld, zaken die vaak op korte termijn moeten worden afgehandeld, het politiek debat werd getypeerd als een discussie waarin retorische motieven vaak de

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

bovenaan voeren en waarin de partijen er niet zelden naar streven hoe dan ook gelijk te krijgen, terwijl het wetenschappelijk debat werd gekarakteriseerd als een exemplaar van een kritische discussie waarin het niet zozeer van belang is om gelijk te krijgen, maar om gelijk te hebben (volgens sommige wetenschapsfilosofen c.q. methodologen moet een wetenschappelijke discussie zelfs gezien worden als hét specimen van een kritische discussie (cf. De Groot 1984).

Figuur 1: Drie typen discussies, variërend op twee dimensies

type discussie	formeel gehalte	kritisch gehalte
huiselijke discussie	-	-
politiek debat	+	-
wetenschappelijke discussie	+	+

Als de proefpersonen bij hun beoordeling van de (on)redelijkheid van discussiebijdragen primair gevoelig zijn voor de 'politeness value' (het beleefdheidskarakter) van een argumentatieve bijdrage, dan mag men verwachten dat ze (1) drogredenen in het huiselijke domein redelijker zullen vinden dan dezelfde soort drogredenen in de andere twee domeinen en dat ze (2) verder geen onderscheid in (on)redelijkheid maken tussen drogredenen in een politiek debat of in een wetenschappelijke discussie. Zijn de proefpersonen bij hun beoordeling van de (on)redelijkheid van discussiebijdragen echter voornamelijk alert op de 'argumentation value' (het deugdelijkheidskarakter) van een argumentatieve bijdrage, dan mag men verwachten dat ze (1) drogredenen in een wetenschappelijke discussie minder redelijk zullen vinden dan drogredenen in de twee andere domeinen en dat ze (2) verder geen onderscheid maken in (on)redelijkheid tussen drogredenen in een huiselijke of politieke discussiecontext.¹⁰

De vraag die we met het oog op de hier geopperde alternatieve verklaring aan de orde willen stellen, is: discrimineren de proefpersonen tussen de drie typen discussiecontexten en zo ja, hoe doen ze dat dan? Het eerste deel van de gestelde vraag kan positief beantwoord worden: de proefpersonen blijken onveranderlijk te discrimineren tussen de drie contexten.¹¹ De statistieken die relevant zijn voor de beantwoording van het tweede deel van de gestelde vraag (hoe discrimineren de proefpersonen tussen de drie contexten?), staan samengevat in tabel 3. Daarbij heeft de eerste F-ratio (F1) betrekking op het verschil tussen enerzijds de drogredenen in het wetenschappelijke domein en anderzijds de drogredenen in de twee andere domeinen, terwijl met behulp van de tweede F-ratio (F2) de verschillen in onredelijkheid worden getoetst tussen de drogredenen in een huiselijke en die in een politieke context (onder het hoofd 'p' staat de met deze F-ratio geassocieerde overschrijdingskans gerapporteerd).

Uit de gegevens in tabel 3 blijkt onveranderlijk dat de drogredenen die in een wetenschappelijke context worden begaan, het minst redelijk worden gevonden: alle uitgevoerde toetsingen waarbij het gemiddelde redelijkheidsoordeel in een wetenschappelijke discussiecontext wordt afgezet tegen het gemiddeld oordeel in een politieke of een huiselijke discussiecontext blijken statistisch significant (voor alle F1-ratio's geldt: $p < 0.000$), terwijl de

Tabel 3: Gemiddelde redelijkheidsscore voor drogredenen in drie typen discussiecontexten (H=huiselijk domein; P=politieke domein; W=wetenschappelijk domein), per onderzoek

	H	P	W	F1	η^2	F2	p
ad hominem	4.09 (.62)	3.94 (.66)	3.22 (.61)	186.14 (1,91)	.672	3.40 (1,91)	.068
ad baculum-fys	3.55 (.68)	3.62 (.50)	2.89 (.56)	70.67 (1,34)	.675	0.33 (1,34)	.571
ad baculum-dir	3.55 (.83)	3.44 (.70)	2.82 (.57)	43.21 (1,34)	.562	0.36 (1,34)	.552
ad misericordiam-I	3.85 (.60)	3.62 (.58)	3.08 (.73)	67.91 (1,56)	.548	6.95 (1,56)	.011
ad misericordiam-II	4.07 (.62)	4.09 (.60)	3.42 (.74)	20.71 (1,20)	.509	0.03 (1,20)	.871
taboe verklaren	3.45 (.57)	3.43 (.52)	3.11 (.61)	18.69 (1,51)	.268	0.08 (1,51)	.688

verschillen in gemiddeld oordeel tussen een politieke en een huiselijke context in het algemeen gesproken statistisch niet-betrouwbaar zijn (gemeten althans op het gebruikelijke niveau van 5%)¹². Samenvattend kan gesteld worden dat de in tabel 3 vermelde uitkomsten in strijd zijn met de geopperde alternatieve verklaring van de onderzoeksuitkomsten in termen van beleefdheid.

6. Motiveringen van redelijkheidsoordelen

Hoe indrukwekkend het statistisch materiaal van tabel 3 ook moge zijn, er blijft wellicht toch ruimte voor twijfel: de uitkomsten in tabel 3 geven weliswaar duidelijk aan hoé de proefpersonen tussen de drie discussiecontexten discrimineren, maar ze geven weinig inzicht in de vraag waaróm de proefpersonen oordelen zoals ze oordelen. Daarom werd nieuw onderzoek opgezet (een ‘altered replication’ van het ad-hominem onderzoek) met het doel te achterhalen waarom drogredelijke respectievelijk niet-drogredelijke discussiezetten nu precies onredelijk respectievelijk redelijk worden gevonden. Welke motieven, welke redenen voeren de proefpersonen daarvoor zelf aan? In hoeverre beroepen de proefpersonen zich in hun motiveringen op een schending van een discussieregel?

In dit experiment waaraan 24 proefpersonen van vergelijkbare leeftijd en vooropleiding hun medewerking verleenden, moesten de gespreksfragmenten niet alleen beoordeeld worden op redelijkheid, maar moesten de gegeven oordelen ook schriftelijk van een korte toelichting worden voorzien (“geef kort aan waarom je de reactie van B redelijk of onredelijk vindt”). Vanwege de meer beperkte testtijd als gevolg van de gevraagde toelichtingen werd het oorspronkelijke aantal fragmenten gereduceerd tot 24 (elke drogreden werd nu slechts gerepresenteerd door twee, in plaats van vier, fragmenten binnen elk type discussiecontext, plus twee fragmenten waarin geen regelovertreiding had plaatsgevonden). Bij 12 van deze

24 fragmenten moesten de respondenten schriftelijk toelichten waarom ze de reactie van B redelijk of onredelijk achten. De kwantitatieve resultaten waren, zelfs in deze aanzienlijk kleinere steekproef waarin bovendien veel minder fragmenten beoordeeld moesten worden, geheel in lijn met die van het eerdere, meer grootscheepse ad hominem-onderzoek.¹³

De 288 antwoorden van de proefpersonen werden gecodeerd in zeven categorieën (om contaminatie van het onderzoeksmateriaal te vermijden, was dit coderingssysteem ontwikkeld op basis van de antwoorden van 10 andere respondenten in mondelinge interviews). Van deze 288 gegeven rechtvaardigingen konden slechts 170 antwoorden geïnterpreteerd worden: in 16 gevallen werd er in het geheel geen schriftelijke rechtvaardiging gegeven, terwijl in 102 gevallen het antwoord niet kon worden ondergebracht in een van de 5 ‘inhoudelijke’ categorieën van het coderingssysteem. Dat was bijvoorbeeld het geval met antwoorden als “Ik heb het sterke vermoeden dat hier iets mis is, maar ik kan niet zeggen waarom”. 62 antwoorden konden worden geïnterpreteerd als ‘regelovertrijdingen’ (“B’s reactie is onredelijk omdat hij helemaal niet op A’s standpunt reageert; hij wijst alleen maar op persoonlijke belangen van A”), 64 antwoorden behoorden tot de categorie ‘gebrek aan relevantie’ (“B’s reactie is onredelijk omdat die niet relevant is”), 19 tot de categorie ‘beleefdheid’ (“B’s reactie is onredelijk omdat hij het wat meer beleefd had kunnen zeggen”), 17 tot de categorie ‘ondeugdelijke/slechte argumentatie’ (“B’s reactie is onredelijk omdat zijn reactie een slecht argument is”) en de resterende 4 antwoorden konden in meer dan één categorie worden ondergebracht.

Het is duidelijk dat de overgrote meerderheid van de gegeven rechtvaardigingen (86%) waarbij een inhoudelijke interpretatie mogelijk bleek, gerelateerd kan worden aan het gebrek aan kwaliteit van de drogredelijke argumentatie, terwijl slechts een klein deel van die rechtvaardigingen (11 %) kan worden toegeschreven aan het onbeleefde karakter van zulke discussiezetten. Deze resultaten, gecombineerd met die in tabel 3, wijzen erop dat de respondenten in de zes empirische onderzoeken naar de vrijheidsregel de discussiefragmenten primair beoordeelden op grond van de argumentatieve kwaliteit van de discussiebijdragen, en niet zozeer in termen van beleefdheid.

Ook al wordt er af en toe door een proefpersoon een schriftelijke toelichting gegeven waaruit met enige voorzichtigheid afgeleid zou kunnen worden dat hij een zet onaanvaardbaar acht doordat de een discussie- of conversatieregels is overtreden, dat neemt niet weg dat geen enkele proefpersoon – in de mondelinge interviews althans – ook in staat bleek op een wat meer abstract, algemener niveau een dergelijke discussieregel te formuleren, zelfs niet wanneer de proefpersonen daarbij behoorlijk door de proefleiders werden gestuurd en geholpen (“Maar zie je dan geen overeenkomsten tussen deze twee gespreksfragmenten?”). Voor alle proefpersonen in de mondelinge interviews, geen enkele uitzondering, blijkt de vraag naar het waarom – waarom vind je die discussiebijdrage redelijk/onredelijk? – een niet-alledaagse, abstracte en ook heel lastig te beantwoorden vraag te zijn als gevolg waarvan sturing meer dan eens noodzakelijk was. In het gros van de gevallen reageren de proefpersonen op ‘oppervlakkige’, vaak inhoudelijke kenmerken van het (voorbeeld)discussiefragment, zonder in staat te zijn het fragment te zien als een instrumentele, exemplarische realisering van een meer abstracte regel. Geen enkele proefpersoon kent discussianten het principiële recht toe elk willekeurig standpunt naar voren te brengen of in twijfel te trekken. Evenmin blijken zij in staat rechten en plichten van discussianten te formuleren die van wat meer algemene, preliminaire aard zijn, bijvoorbeeld de

bereidheid van een discussiant zich vast te leggen op bepaalde uitgangspunten (concessies).

Gewone taalgebruikers mogen drogredenen dan wel consequent en systematisch afwijzen op grond van de gebrekkige argumentatieve kwaliteit van dit type argumentatie, het ontbreekt hun kennelijk aan analytisch-reflectief vermogen om uit een reeks instantiaties van een categorie ‘drogredenen’ een gemeenschappelijk patroon of regel te induceren.¹⁴

7. De aard van het standpunt als alternatieve verklaring

Er is een tweede alternatieve verklaring voor (althans een deel van) de onderzoeksuitkomsten mogelijk: de aangetroffen (redelijkheids)verschillen tussen de drie discussiecontexten moeten niet zozeer toegeschreven worden aan verschillen in formeel en kritisch gehalte, als wel aan verschillen in de ‘aard van het standpunt’ dat door de protagonist in elk van die drie contexten naar voren wordt gebracht.

De proposities die in te verdedigen standpunten tot uitdrukking worden gebracht, kunnen naar hun aard verdeeld worden in descriptieve, evaluerende en appellerende proposities. In descriptieve proposities worden feiten of gebeurtenissen beschreven (‘De koers van de euro is weinig stabiel’), in evaluerende proposities wordt een oordeel over feiten of gebeurtenissen tot uitdrukking gebracht (‘Ex-president Clinton is een onderschat staatsman’) en in appellerende proposities wordt aangegeven dat een bepaalde handelwijze moet worden opgevolgd (‘Je zou eens wat minder chocola moeten eten, schat’).

De voorbeelden laten zien dat alle drie de soorten proposities tot uitdrukking kunnen worden gebracht in een bewerende taalhandeling. Appellerende beweerders zijn vaak indirecte stuurders die betrekking hebben op handelingen die moeten worden uitgevoerd, bij evaluerende beweerders speelt het waardeoordeel een doorslaggevende rol terwijl – en dat is het punt waar het hier om draait – descriptieve beweerders waar of onwaar kunnen zijn. Het is alleszins denkbaar dat taalgebruikers drogredelijke zinnen die een aanval inhouden op descriptieve standpunten waarbij het begrip ‘waarheid’ zo’n belangrijke rol speelt, minder redelijk zullen vinden dan drogredelijke aanvallen op ‘louter’ appellerende of evaluatieve standpunten. Over feiten valt immers niet te twisten, laat staan dat degene die zulke onbetwistbare feiten propageert onheus wordt bejegend. Uit een classificatie achteraf van alle 48 gespreksfragmenten die in het ad hominem-onderzoek ter beoordeling werden aangeboden, blijkt dat de gespreksfragmenten in een wetenschappelijke discussiecontext voornamelijk – overigens onbedoeld – descriptieve standpunten bevatten, terwijl in de andere twee discussiecontexten appellerende en evaluatieve standpunten prevaleren.¹⁵

Tabel 4: Verdeling van het aantal discussiefragmenten naar de ‘aard van het standpunt’ (appellerend, evaluatief, descriptief) over drie discussiecontexten (H=huishelijk domein; P=politiek domein; W=wetenschappelijk domein); ad hominem-onderzoek

	H	P	W
appellerend	11	6	2
evaluatief	3	8	2
descriptief	2	2	12

Blijkens de classificatie in tabel 4 co-varieert de variabele ‘aard van het standpunt’ met de variabele ‘discussiecontext’ zodat een eenduidige interpretatie van de onderzoeksuitkomsten is uitgesloten. Een nieuw onderzoek werd opgezet om deze alternatieve verklaring uit te sluiten. Het uitgangspunt van dit nieuwe onderzoek waarin 72 nieuwe fragmenten werden geconstrueerd waarin de aard van het standpunt systematisch onder controle werd gehouden, vormde het ad hominem-onderzoek. Elk van de drie typen persoonlijke aanvallen werd in elk van de drie discussiecontexten instrumenteel gerealiseerd door zes gespreksfragmenten: in twee daarvan bracht de protagonist een standpunt naar voren van descriptieve aard, in twee een standpunt van appellerende aard en in de resterende twee van evaluatieve aard.¹⁶ De drie typen persoonlijke aanvallen en de drie typen discussiecontexten verschillen zodoende niet meer in de aard van de standpunten.

Omdat de beoordeling van 72 fragmenten onmogelijk in één lesuur kon worden afgerond – de ervaring leert dat de beoordeling van 48 fragmenten ongeveer het maximum is dat leerlingen van deze leeftijd en dit niveau in één uur aankunnen – werd een groep vwo-leerlingen (4-vwo) aselekt in tweeën gesplitst, waarbij de ene helft (groep I: n=38) alleen de fragmenten uit het huiselijke en het politieke domein kreeg voorgelegd, terwijl de andere groep (groep II: n=37) de fragmenten in het politieke en wetenschappelijke domein op redelijkheid moest beoordelen. Beide groepen zijn lukraak samengesteld, zodat men kansmatig gezien equivalentie van deze twee groepen mag verwachten; worden er verschillen in redelijkheid aangetroffen tussen, bijvoorbeeld, de drogredelijke discussiefragmenten in een wetenschappelijke context en die in de overige twee contexten, dan is het dus niet erg waarschijnlijk dat die verschillen toegeschreven kunnen worden aan de omstandigheid dat de ene groep bijvoorbeeld veel strenger is in zijn oordeel dan de andere. Omdat beide groepen deels dezelfde (politieke) fragmenten krijgen voorgelegd, is statistische controle op die equivalentie achteraf ook nog mogelijk.

De resultaten waren eenduidig en consistent met de uitkomsten van het oorspronkelijke ad-hominem onderzoek: in beide groepen werden drogredenen minder redelijk gevonden dan deugdelijke zetten (groep I: drogredenen 3.95 (.50), niet-drogredenen 4.73 (.49); $F(1,37)=50.35$; $p<0.000$; $\eta^2=.576$; groep II: drogredenen 3.63 (.62), niet-drogredenen 4.76 (.68); $F(1,36)=83.12$; $p<0.000$; $\eta^2=.698$). In beide groepen werd ook de inmiddels bekende volgorde van onredelijkheid van de drie typen persoonlijke aanvallen aangetroffen: de directe variant van de persoonlijke aanval werd weer het minst redelijk beoordeeld, vervolgens de indirecte variant en tot slot de *tu quoque*-variant (groep I: dir 3.11(.75), ind. 3.92(.67), *tu quoque* 4.85 (.63); groep II: dir 2.88 (.73), ind 3.76 (.77), *tu quoque* 4.26 (.69)).

Dat de redelijkheidsoordelen in groep II in het algemeen wat strenger uitvallen, kan uiteraard worden verklaard uit het feit dat deze groep II, anders dan groep I, fragmenten in een wetenschappelijke discussiecontext moest beoordelen: ook nu weer blijken de drogredenen in een wetenschappelijke discussiecontext substantieel onredelijker te worden gevonden dan die in een politiek debat (zie de uitkomsten in tabel 5 voor groep II), terwijl er tussen de twee andere discussiecontexten (bij groep I) geen verschillen kunnen worden aangetroffen (zie tabel 5). Aangezien de twee groepen niet significant van elkaar verschillen in de beoordeling van de onredelijkheid van die discussiefragmenten die ze beide hebben beoordeeld (i.c. de discussiefragmenten in een politieke context: 3.91 versus 3.95), mag hieruit afgeleid worden dat de in tabel 3 aangetroffen karakteristieke patronen ((1) drogredenen in een wetenschappelijke discussiecontext worden minder redelijk gevonden dan die in de overige twee discussiecontexten, en (2) tussen die laatste twee contexten wordt ver-

der niet gediscrimineerd) zich ook in dit onderzoek manifesteren, ook nu de aard van het standpunt systematisch onder controle gehouden is.

Tabel 5: Gemiddelde redelijkheidsscore voor ad hominem-drogredenen in het huiselijke en politieke domein (groep I), en in het politieke en wetenschappelijke domein (groep II)

groep I (n=38)	H 4.01 (.61)	P 3.91 (.55)	F(1,37)=.43	p=.518
groep II (n=37)	W 3.31 (.76)	P 3.95 (.57)	F(1,36)=59.27	p=.000

Tot zover zijn de resultaten alleszins bemoedigend: de resultaten uit het eerdere ad-hominem onderzoek blijken immers allemaal gerepliceerd te kunnen worden. De belangrijkste bevinding met het oog op de alternatieve verklaring vormt echter het feit dat de variabele 'aard van het standpunt' in statistisch opzicht geen enkele aantoonbare invloed uitoefent op de redelijkheidsoordelen, noch afzonderlijk (voor groep I: $F(2,74)=.490$; $p=.615$; groep II: $F(2,72)=.75$; $p=.750$), noch in combinatie met een van de andere factoren (zie tabel 6).

Tabel 6: Gemiddelde redelijkheidsscore voor ad hominem-drogredenen, per type standpunt (*des*=descriptief; *eva*=evaluatief; *appel*=appellerend) en per type discussiecontext (*H*=huiselijk domein; *P*=politek domein; *W*=wetenschappelijk domein)

	groep 1			groep 2		
	DES	EVA	APPEL	DES	EVA	APPEL
H	4.00 (.72)	4.00 (.73)	3.93 (.85)	P 3.89 (.69)	3.86 (.74)	4.11 (.69)
P	3.98 (.69)	3.79 (.75)	3.97 (.62)	W 3.46 (.76)	3.31 (.93)	3.17 (.90)

De data wijzen dus uit dat ook een alternatieve verklaring van de onderzoeksuitkomsten in termen van 'aard van het standpunt' niet plausibel is.

8. De culturele gebondenheid van de vrijheidsregel: het polderdebat

Twee aspecten die niet zozeer de interne als wel de externe validiteit van het uitgevoerde onderzoek raken (dat wil zeggen de mate waarin de onderzoeksresultaten gegeneraliseerd kunnen worden naar (1) andere, soortgelijke teksten en naar (2) andere, soortgelijke groepen proefpersonen), verdienen in dit overzichtsartikel nadere beschouwing. In al het tot dusver besproken onderzoek werden fragmenten aangeboden waarin de vrijheidsregel steeds door de antagonist (B) werd overtreden, en door hem alleen. Aangezien de vrijheidsregel in beginsel zowel door de antagonist als door de protagonist van een standpunt kan worden geschonden, kan deze gestandaardiseerde opzet een potentieel verlies aan

externe validiteit betekenen. In onderzoek echter dat is uitgevoerd in het kader van de tweede pragmadialectische discussieregel (i.c. de bewijslastregel), zijn ook fragmenten aangeboden waarin de hier genoemde drogredenen niet door de antagonist, maar juist door de protagonist worden begaan. Zonder hier verder in details te willen treden, kan aan de hand van de verkregen resultaten geconcludeerd worden dat het voor taalgebruikers die gevraagd wordt te oordelen over de (on)redelijkheid van drogredenen waarbij sprake is van een schending van de vrijheidsregel, in het geheel niet uitmaakt welke partij – de protagonist of antagonist – deze drogredenen begaat (Van Eemeren, Garssen & Meuffels; 2000c).

Het tweede (externe) validiteitsaspect betreft het feit dat al het besproken onderzoek naar de conventionele deugdelijkheid van de vrijheidsregel in Nederland is uitgevoerd. Onze proefpersonen zijn ongetwijfeld vertrouwd met de mores binnen onze typisch Nederlandse overlegcultuur: het veelgeprezen poldermodel met zijn nadruk op rationeel overleg, op het nadrukkelijk afwijzen van verbaal en non-verbaal geweld, het expliciet afkeuren van verbale demagogie en het streven naar consensus bij conflicten – dit zijn allemaal typerende karakteristieken van het in ons land vigerende en geïdealiseerde ‘polderdebat’. Alle activiteiten die een bedreiging vormen van dit dominante redelijkheidsideaal en die een mogelijke oplossing van een conflict kunnen blokkeren of frustreren, worden navent van de hand gewezen – dus ook drogredenen die per definitie rationele probleemoplossing in de weg staan. In andere culturen waarin het streven naar consensus wat minder prominent aanwezig is, zouden overtredingen van de vrijheidsregel wellicht anders beoordeeld worden.¹⁷

Om een eerste indruk te krijgen van de mate waarin de vrijheidsregel intercultureel geldig is, werd het ad hominem-onderzoek gerepliceerd in Spanje, een land met wat andere tradities en gewoonten op het vlak van discussie en debat (Piñol 1999). Alle fragmenten uit het Nederlandstalige onderzoek werden vertaald en indien nodig, aangepast aan de Spaanse cultuur. Zo werd een typisch Nederlands discussiefragment over een bal gehakt (“ik vind dat je een eitje door het gehakt moet doen; dat smaakt beter”) vervangen door “creo que deberias poner mas chorizo en las lentejas; estan mucho mas buenas”, een wat meer op de Spaanse eetcultuur toegesneden fragment. De 48 vertaalde fragmenten werden voorgelegd aan 47 leerlingen van vergelijkbaar niveau en leeftijd als de Nederlandse proefpersonen. Aangezien de resultaten grotendeels overeenkwamen met die in Nederland (op één nogal merkwaardig punt na: de Spanjaarden discrimineerden niet tussen de fragmenten in een wetenschappelijke en die in een huiselijke situatie)¹⁸ concentreren we ons nu op een tweede onderzoek in Spanje, waarin 30 Spaanse scholieren gevraagd werd de beoordeelde fragmenten te rechtvaardigen in een korte schriftelijk toelichting.

Ook in deze studie, die overigens qua opzet identiek was aan het in paragraaf 6 beschreven onderzoek, werden de inmiddels bekende patronen uit tabel 1 en 2 aangetroffen: de drogredenen (gemiddeld: 3.54 (.64)) werden veel onredelijker gevonden dan de niet-drogredenen (gemiddeld: 4.97 (.86); $F(1,29)=58.07$; $p<0.000$; $\eta^2=.667$); ook in Spanje werd de inmiddels vertrouwde rangorde in onredelijkheid aangetroffen: de indirecte aanval werd het meest onredelijk gevonden (gemiddeld: 3.01 (1.12)), vervolgens de indirecte aanval (3.61(.75)) en tot slot de *tu quoque*-variant (3.99 (.78)). Geheel in overeenstemming met de resultaten in Nederland werd de directe aanval veel minder redelijk beoordeeld dan de twee andere persoonlijke aanvallen ($F(1,29)=15.00$; $p<0.001$; $\eta^2=.341$), terwijl de indirecte aanval op zijn beurt weer veel minder redelijk werd geacht dan de *tu quoque*-variant ($F(1,29)=6.21$; $p<.019$; $\eta^2=.176$). Tot zover vormen deze onderzoeksresultaten in Spanje,

zowel die welke het eerste (n=47) als het tweede onderzoek (n=30) betreffen, een exacte replica van de bevindingen in Nederland. Dat geldt echter niet voor de uitgevoerde contrasten tussen de fragmenten in de drie discussiecontexten ($G=3.27$ (.90); $P=4.27$ (.63); $W=3.07$ (1.01)). Anders dan in Nederland wordt er niet gediscrimineerd tussen de drogredenen in een wetenschappelijke en die in een huiselijke context ($F(1,29)=.884$; $p=.355$), en anders dan in Nederland worden de fragmenten in een politieke discussiecontext veel coulanter beoordeeld dan die in de twee andere domeinen ($F(1,29)=75.510$; $p<.000$; $\eta^2=.723$). Deze anomalie wordt overigens ook in het eerste onderzoek in Spanje aangehouden.

Waarom worden de Spaanse fragmenten in bijvoorbeeld een huiselijke discussiecontext even onredelijk gevonden als die in een wetenschappelijke? Op grond van het kritisch gehalte of op grond van beleefdheid? Uit analyse vooraf blijkt dat beleefdheid in de Spaanse cultuur een totaal andere rol speelt dan in Nederland, met name waar het de communicatie tussen intimi, vrienden en bekenden betreft. Krachtens de in Spanje vigerende conventies die de sociale omgangsvormen en relaties tussen intimi reguleren – strikt informele verhoudingen naar Nederlandse maatstaven gemeten – is het absoluut ‘not done’ en rond-uit ongepast om juist tegenover intimi en bekenden een ‘face threatening act’ uit te voeren, bijvoorbeeld het louter afwijzen van een verzoek – laat stáán dat zo’n gezichtsbedreigende handeling betrekking heeft op het openlijk discrediteren en schofferen van de tegenpartij via een directe persoonlijke aanval!

Dat beleefdheid een andere rol in het Spaanse huiselijk domein zou spelen, was overigens van tevoren ingeschat – dat was nu net een van de redenen om juist in Spanje de conventionele deugdelijkheid van de vrijheidsregel te beproeven. In een vooronderzoek werd aan 20 volwassen Nederlanders en 20 (in Nederland verblijvende) Spanjaarden gevraagd zich uit te spreken over de vraag (1) wat zij zelf zouden doen en (2) wat zij dachten dat de modale landgenoot (Nederlander/Spanjaard) zou doen in (zeven, min of meer gelijksoortige) situaties als de volgende:

Je hebt een vriend(in) voor het eten uitgenodigd. Na het eten voel je je heel erg moe. Bovendien is het al erg laat en de volgende ochtend moet je vroeg op. Wat zou je doen?

- a. Je vertelt hem/haar vriendelijk dat het laat is, dat je erg moe bent, dat je de volgende ochtend vroeg op moet, en je verzoekt je gast op te stappen.
- b. Je geeft hints en signalen dat het tijd is op te stappen (bijvoorbeeld door te gapen of door op je horloge te kijken)
- c. Hij/zij is je gast en je zult moeten wachten totdat hij/zij aangeeft te willen vertrekken.

Zijn de verschillen tussen Nederlanders en Spanjaarden al aanzienlijk wat betreft hun keuze van de door henzelf geprefereerde gedragslijn (a. het ‘on record’ uitvoeren van de ‘face threatening act’ b. het ‘off record’ uitvoeren c. het niet-uitvoeren van de gezichtsbedreigende handeling), bij de vraag wat ze denken dat de modale landgenoot in zeven (onderling vergelijkbare) situaties als bovenstaande zou doen, zijn de verschillen werkelijk dramatisch:

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

Tabel 7: Frequentie van door Nederlanders (n=20) resp. Spanjaarden (n=20) gekozen antwoordalternatief op de vraag: ‘Wat zou je zelf doen?’ (Zelf) en op de vraag ‘Wat zou de typische reactie in Nederland/Spanje zijn?’ (Typische reactie), voor 7 potentieel gezichtsbedreigende situaties

	Zelf		Typische reactie	
	Nederland	Spanje	Nederland	Spanje
a – openlijk (‘on record’) uitvoeren	100	84	84	4
b – terloops (‘off record’) uitvoeren	26	22	48	41
c – niet uitvoeren	14	34	8	95

Dat beleefdheid in Spanje kennelijk een heel andere rol speelt dan in Nederland, blijkt overigens ook uit de rechtvaardigingen die de Spaanse respondenten (n=29) bij de 12 *ad hominem*-drogredenen gaven. Een aanzienlijk deel (41%) van de in totaal 348 gegeven rechtvaardigingen kon inhoudelijk niet worden geïnterpreteerd, d.w.z. kon niet gerelateerd worden aan een van de inhoudscategorieën van het (in paragraaf 6 beschreven) coderings-systeem. Van de antwoorden die wel verwerkt konden worden, viel het merendeel in een van de categorieën die op de kwaliteit van de argumentatie betrekking hadden (67 %), de rest van de gegeven rechtvaardigingen (33%) kon worden toegeschreven aan beleefdheid. Merk op dat vergeleken met Nederland het aandeel van op beleefdheid gebaseerde reacties in Spanje beduidend groter is (33% in Spanje versus 11% in Nederland). En het is zonder meer frappant dat juist in de huiselijke situatie, in lijn overigens met de bevindingen in tabel 7, vrijwel een fifty-fifty-verdeling wordt aangetroffen van rechtvaardigingen die getraceerd kunnen worden naar de categorie ‘beleefdheid’ en naar de categorie ‘kwaliteit van de argumentatie’:

Tabel 8: Frequentie van antwoorden op de vraag ‘Waarom vind je de reactie van B redelijk of onredelijk?’ in drie discussiecontexten, verdeeld naar de aard van de gegeven rechtvaardiging (‘beleefdheid’ versus ‘kwaliteit van argumentatie’); *ad hominem*-onderzoek Spanje (n=29)

	huiselijk	politiek	wetenschappelijk
beleefdheid	29	4	27
kwaliteit van argumentatie	28	42	41

Welke conclusies (voorzichtige, gezien de bescheiden opzet) kunnen aan dit cross-culturele onderzoek verbonden worden? De belangrijkste conclusie is dat de vrijheidsregel, voorzover onderzocht, ook in Spanje wellicht conventioneel deugdelijk genoemd mag worden. Ook in Spanje immers, zo blijkt uit de convergerende resultaten van de twee aldaar uitgevoerde onderzoeken, worden de drogredenen die onder deze regel vallen veel minder redelijk geacht dan niet-drogredenen. Ook de ‘redelijkheids-verhoudingen’ tussen de drie *ad hominem*-drogredenen liggen in Spanje niet anders dan in Nederland. En ook de rechtvaardigingen die men van de gegeven oordelen geeft, wijken grosso modo niet af van die in Nederland: in meerderheid worden *ad hominem*-drogredenen afgewezen vanwege hun dubieuze argumentatieve kwaliteit. Daar moet echter ter nuancering aan worden toegevoegd dat in Spanje de factor ‘beleefdheid’ in het beoordelingsproces van de onredelijkheid van drogredenen een grotere rol speelt dan in Nederland, met name in een huiselijke discussiecontext. In die context blijkt het precaire sociale evenwicht tussen gesprekspartners

veel sneller verstoord te kunnen worden dan in Nederland, iets wat zijn neerslag in de data vindt. In Spanje kan het huiselijke domein, zo is inmiddels wel duidelijk geworden, dus niet beschouwd worden als een informele situatie waarin gezichtsbedreigende handelingen wat gemakkelijker worden getolereerd. Om op statistische gronden scherp te kunnen discrimineren tussen concurrerende verklaringen van de onderzoeksuitkomsten in termen van ‘onbeleefdheid’ versus ‘gebrek aan argumentatieve kwaliteit’, zouden in Spanje dus geheel andere analytisch-methodologische onderscheidingen dan in figuur 1 in een meetinstrument moeten worden geïmplementeerd teneinde een statistische toetsing met voldoende discriminerend vermogen mogelijk te maken.

9. Conclusies

De opvattingen van gewone beoordelaren over de redelijkheid van discussiebijdragen blijken geen chaotisch, grillig geheel te vormen. Integendeel, er zit een structuur en systematiek in die tot op zekere hoogte theoretisch voorspelbaar is. Kort samengevat komen de resultaten van het empirisch onderzoek naar de drogredenen die onder de vrijheidsregel vallen, op het volgende neer:

- (1) Gewone beoordelaren maken in hun oordeel over de redelijkheid van discussiezet- teneen scherp onderscheid tussen discussiezetten met een drogreden en discussie- zetten zonder een drogreden en ze doen dit op een relatief consistente manier. Dis- cussiezetten met een drogreden worden, *ceteris paribus*, veel onredelijker gevonden dan discussiezetten zonder drogredenen.
- (2) Gewone beoordelaren maken bij het beoordelen van de redelijkheid consequent onderscheid tussen het *argumentum ad baculum*, de drie varianten van het *argumentum ad hominem* (i.c. de directe persoonlijke aanval, de indirecte persoonlijke aanval en de tu quoque-variant), het *argumentum ad misericordiam* en de drogreden van het taboe verklaren van een standpunt. Het *argumentum ad baculum* wordt, *ceteris paribus*, het minst redelijk gevonden, daarna de directe aanval en de drogreden van het taboe verklaren van een standpunt, vervolgens de *ad misericordiam*-drogreden en tot slot de *tu quoque*-variant.
- (3) Gewone beoordelaren rechtvaardigen hun oordelen over de onredelijkheid van de onderzochte drogredenen niet zozeer in termen van onbeleefdheid, als wel op grond van het feit dat dergelijke ondeugdelijke discussiezetten naar hun oordeel in argu- mentatief opzicht tekort schieten.
- (4) Gewone beoordelaars blijken niet in staat, zelfs niet wanneer ze daarbij aanzienlijk gestuurd en geholpen worden, op een wat hoger abstractieniveau de pragmadialec- tische vrijheidsregel te formuleren.
- (6) Spaanse beoordelaren blijken in het algemeen gesproken niet anders tegenover *ad hominem*-drogredenen te staan dan hun Nederlandse leeftijdgenoten. Ook al speelt de factor ‘beleefdheid’ bij de beoordeling van de onredelijkheid van discussiebijdra- gen een sterkere rol dan in Nederland, met name in een huiselijke discussiecontext, dat neemt niet weg dat ook in Spanje de redelijkheid van discussiebijdragen primair beoordeeld wordt op basis van de kwaliteit van argumentatie.

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

Al deze bevindingen vormen een sterke aanwijzing voor de stelling dat de normen die gewone taalgebruikers bij de beoordeling van de redelijkheid van discussiezetten aanleggen c.q. zeggen aan te leggen, in hoge mate overeenkomen met wat de pragmadialectische vrijheidsregel voor discussiezetten in de confrontatiefase gebiedt dan wel verbiedt. Aan deze uitspraak mag overigens niet de conclusie worden verbonden dat gewone taalgebruikers zich in de dagelijkse, buiten-experimentele discussiepraktijk ook onder alle omstandigheden als puur rationele beoordelaars zouden gedragen. In het enige onderzoek waarin – overigens onbedoeld – de geladenheid van het discussieonderwerp niet onder controle was gehouden (namelijk het onderzoek van de drogreden van het taboe verklaren van een standpunt) – bleek een vrij sterk verband te bestaan tussen iemands attitude en zijn oordeel over de redelijkheid van een discussiebijdrage. Beoordelaars die het met een standpunt waaraan zij zich gecommitteerd hadden eens waren, achtten een aanval op dat standpunt – drogredelijk of niet – onredelijker dan beoordelaars die het oneens waren met dat standpunt. Ook het omgekeerde gold. Ook al kunnen de redelijkheidsopvattingen van gewone taalgebruikers dus in vergaande mate in termen van een normatieve theorie worden gemodelleerd, het is duidelijk dat deze opvattingen toch ook menselijke – en soms zelfs wat al te menselijke – trekjes vertonen.

Noten

- 1 Bowker en Trapp (1992) hebben een tiental jaren geleden een poging ondernomen, maar met de resultaten van hun exploratieve en a-theoretische onderzoek komt men, mede door het pregnante *ad hoc*-karakter ervan, niet veel verder (zie voor uitgebreider commentaar Van Eemeren, Garssen & Meuffels 2000). Ook Schreier en haar collega's hebben getracht via empirisch onderzoek redelijkheidsopvattingen van taalgebruikers te achterhalen. Anders dan Bowker & Trapp baseren zij hun onderzoek op een theoretische notie, namelijk het ethisch geladen begrip 'argumentational integrity' (Schreier e.a. 1993; Schreier & Groeben 1995; Schreier, Groeben & Christman 1995). Maar hoe verschillend qua achtergrond en opzet hun onderzoek in vergelijking met dat van Bowker en Trapp ook moge zijn, de door hen achterhaalde rationaliteitscriteria zijn via inductie tot stand gekomen en blijken bij nadere beschouwing even *ad hoc* en *empiricistisch* van aard te zijn als die van Bowker & Trapp.
- 2 In een *kritische discussie* – het abstracte ideaalmodel van een gedachtewisseling die er uitsluitend op gericht is een verschil van mening op te lossen – kunnen vier discussiefasen worden onderscheiden: (1) de *confrontatiefase*, waarin het verschil van mening tot uitdrukking wordt gebracht; (2) de *openingsfase*, waarin overeenstemming wordt bereikt over de wijze waarop de discussie gevoerd zal worden; (3) de *argumentatiefase*, waarin argumentatie naar voren wordt gebracht en kritisch op deze argumentatie wordt gereageerd; en (4) de *afsluitingsfase*, waarin wordt vastgesteld wat het resultaat van de discussie is. In elke discussiefase kunnen specifieke belemmeringen optreden voor de oplossing van het verschil van mening. De drogredenen die karakteristiek zijn voor de confrontatiefase en die dus onder het bereik van de vrijheidsregel vallen (bijvoorbeeld *ad hominem*- drogredenen), kunnen in de praktijk ook later in de discussie optreden. De consequenties voor het oplossingsproces zijn in dat geval echter geheel anders.
- 3 De onredelijkheid van de drogreden van het 'heilig verklaren van een standpunt' is overigens in geen enkel empirisch onderzoek door ons onderzocht. Strikt genomen is de vrijheidsregel dus niét uitputtend onderzocht. Bij de drogreden van het heilig verklaren van een standpunt gaat het in een discussie echter in feite om een 'omkering' van datgene wat er bij het taboe verklaren van een standpunt gebeurt: in het eerste geval mogen standpunten niet ter discussie worden gesteld vanwege hun 'positieve karakter', in het tweede geval

niet vanwege hun 'negatieve karakter'. De consequenties voor het oplossingsproces zijn echter in beide gevallen precies hetzelfde: het standpunt (positief dan wel negatief) mag niet bediscussieerd worden. Aangezien er geen enkele theoretische reden is om te veronderstellen dat taalgebruikers in het ene geval heel anders zouden reageren dan in het andere (daaraan gespiegelde) geval, hebben wij ons in het empirisch onderzoek beperkt tot één geval, namelijk het taboe verklaren van een standpunt.

- 4 Discussie- en argumentatieregels die door een normatieve argumentatietheorie als de pragmadialectiek worden voorgeschreven, dienen aan de ene kant 'getoetst' te worden op hun 'probleemdeugdelijkheid' en aan de andere kant op hun 'conventionele deugdelijkheid'. In de pragmadialectiek worden discussiezetten die door de protagonist en de antagonist van het standpunt worden gedaan, alleen als redelijk beschouwd als ze ertoe kunnen bijdragen dat de discussie tot een oplossing van het meningsverschil leidt (Van Eemeren & Grootendorst 1992). Elke overtreding van een van de pragmadialectische discussieregels, in welke discussiefase dan ook en door welke partij dan ook begaan, is een onredelijke discussiezet die de oplossing van het verschil van mening in de weg staat of bemoeilijkt; zulke discussiezetten komen overeen met de fouten die in de argumentatietheorie bekendstaan als *drogredenen*. Hun 'probleemdeugdelijkheid' ontlenen de regels voor een kritische discussie aan het feit dat ze instrumenteel zijn voor het oplossen van een verschil van mening, zodat zetten die een oplossing tegengaan of bedreigen, worden uitgesloten. Om een verschil van mening tot een oplossing te kunnen brengen, moeten de regels naast doelmatig echter ook aanvaardbaar zijn voor de betrokkenen. Dat wil zeggen dat ze naast probleemdeugdelijk ook intersubjectief deugdelijk of 'conventioneel deugdelijk' dienen te zijn. Het onderzoeksproject waarvan de te bespreken empirische onderzoeken deel uitmaken, is erop gericht systematisch vast te stellen of en in hoeverre de normen die gewone beoordelaren normaal gesproken in acht nemen (of zeggen te nemen) bij het voeren van discussies waarin het om het oplossen van een verschil van mening gaat, overeenkomen met de regels uit het ideaalmodel van een kritische discussie.
- 5 Omdat A in zijn gespreksbeurt eerst een standpunt naar voren brengt en vervolgens een argument ter ondersteuning van dat standpunt, moet analytisch gesproken het eerste gedeelte van zijn beurt in de confrontatiefase worden gesitueerd en het tweede gedeelte in de argumentatiefase. Aangezien B's drogredelijke reactie consequent betrekking heeft op het door A naar voren gebrachte standpunt, moet B's beurt analytisch gesproken ook in de confrontatiefase worden gesitueerd.
- 6 Een groot aantal alternatieve verklaringen wordt in de praktijk uitgesloten door het gekozen *design*. In alle zes onderzoeken werd gebruikt gemaakt van een *repeated measurement design*, in combinatie met een *multiple message design*.
- 7 Deze eta-kwadraat (in feite de partiële eta-kwadraat) geeft de proportie variantie in de afhankelijke variabele aan die 'verklaard' kan worden door de variantie in de onafhankelijke variabele.
- 8 Door de consistente resultaten van het eerste onderzoek (i.c. het ad hominem-onderzoek) was nauwkeurig bekend hoe beoordelaren tegenover de (on)redelijkheid van deze twee varianten stonden: ongeacht de aard van het type discussie waarin deze drogredenen werden voorgelegd (i.c. een wetenschappelijke discussie, een politiek debat en een huiselijke discussie), achten de beoordelaren consequent de directe aanval minder redelijk dan de *tu quoque*-variant. In de vijf onderzoeken die een vervolg op het ad hominem-onderzoek vormden, fungeerden deze empirisch vastgestelde ordinale 'redelijkheids'-verhoudingen tussen de twee varianten van de *ad hominem*-drogreden als *base-line* waartegen de oordelen over de (on)redelijkheid van *ad baculum*, *ad misericordiam* en de drogreden van het taboe verklaren van een standpunt werden afgezet. Een dergelijke opzet bood tevens de mogelijkheid de eerder gevonden resultaten – althans voorzover die betrekking hebben op de twee onderzochte varianten van de *ad hominem*-drogreden – te repliceren, hetgeen uiteraard de generaliseerbaarheid ten goede komt.
- 9 De toetsingsuitkomsten voor de zes onderzoeken waren als volgt: (1) ad hominem: $F(2,182)=244.66$; $p<0.000$; $\eta^2=.729$; (2) ad baculum-fys: $F(2,68)=114.55$; $p<0.000$; $\eta^2=.771$; (3) ad baculum-dir: $F(2,68)=70.20$; $p<0.000$; $\eta^2=.674$; (4) ad misericordiam-I: $F(2,112)=76.096$; $p<0.000$; $\eta^2=.576$; (5) ad misericordiam-II:

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

- $F(2,40)=23.41; p<0.000; \eta^2=.539$; (6) taboe verklaren: $F(2,102)=124.79; p<0.000; \eta^2=.710$.
- 10 De onderscheidingen tussen de drie typen discussies zijn overigens niet zozeer bedoeld als een ontologische, objectieve beschrijving van 'de werkelijkheid', ook al menen we dat er enige correspondentie tussen de gegeven omschrijvingen en de werkelijkheid bestaat. De onderscheidingen tussen de drie typen discussies zijn primair analytisch-methodologisch van aard: via de instructie is getracht bij alle proefpersonen een relatief homogeen, uniform beeld van de discussiecontexten te induceren, corresponderend met de in figuur 1 weergegeven distincties, om aldus alternatieve verklaringen in termen van beleefdheid uit te kunnen sluiten. Terzijde zij opgemerkt dat deze opzet als bijkomend voordeel heeft dat de proefpersonen niet – zoals bijvoorbeeld het geval was in het onderzoek van Bowker & Trapp – louter in abstracto moeten oordelen over de (on)redelijkheid van discussiebijdragen.
 - 11 De toetsingsuitkomsten voor de zes onderzoeken waren als volgt: (1) ad hominem: $F(2,182)=71.59; p<0.000; \eta^2=.440$; (2) ad baculum-fys: $F(2,68)=25.50; p<0.000; \eta^2=.456$; (3) ad baculum-dir: $F(2,68)=13.49; p<0.000; \eta^2=.284$; (4) ad misericordiam-I: $F(2,112)=39.07; p<0.000; \eta^2=.411$; (5) ad misericordiam-II: $F(2,40)=13.63; p<0.000; \eta^2=.405$; (6) taboe verklaren: $F(2,102)=10.06; p<0.000; \eta^2=.165$. Overigens zijn de data in tabel 3 simultaan geanalyseerd met die in tabel 2, uitgaande van een factorieel onderzoeksontwerp (3 x 3 MANOVA, met als factoren type situatie en type drogreden), onder abstractie van de variabele 'wel versus geen overtreding van de vrijheidsregel'. De data in tabel 1 zijn statistisch geanalyseerd onder abstractie van type situatie en type drogreden.
 - 12 In het eerste ad misericordiam onderzoek werd, anders dan verwacht en ook in tegenspraak met eerdere bevindingen, een statistisch significant verschil aangetroffen tussen de oordelen van de gespreksfragmenten in een politieke en in een huiselijke context. Die anomalie vormde dan ook de voornaamste reden dit onderzoek op beperkte schaal te repliceren. In het replicatie-onderzoek (het ad misericordiam-II onderzoek) werd gelukkig geen verschil tussen beide discussiecontexten aangetroffen, zodat de anomalie mag worden toegeschreven aan steekproeffouten.
 - 13 Ook in dit onderzoek ($n=24; k=24$) werden drogredenen veel minder redelijk gevonden dan niet-drogredenen (drogredenen: 3.43 (.64), niet-drogredenen: 5.26 (.72); $F(1,23)=68.60; p<0.000; \eta^2=.749$), en ook in dit onderzoek werd de inmiddels bekende rangorde in redelijkheid aangetroffen: de directe aanval werd het minst redelijk beoordeeld (2.99 (.76)), vervolgens de indirecte persoonlijke aanval (3.47 (.94)) en tot slot de *tu quoque*-variant (3.82(.88)). Ook nu werden de fragmenten in een wetenschappelijke discussiecontext het strengst beoordeeld (gemiddeld 2.63(.79); $F(1,23)=73.01; p<0.000; \eta^2=.760$), terwijl geen verschillen in redelijkheid werden aangetroffen tussen de twee andere discussiecontexten ($H=3.78(.72)$ en $P=3.88 (.82)$); $F(1,23)=0.39 p=.536$).
 - 14 Overigens mag hieraan niet de conclusie worden verbonden dat de pragma-dialectische vrijheidsregel niet conventioneel deugdelijk zou zijn, net zo min als men uit het feit dat gewone taalgebruikers niet in staat blijken een grammaticale regel te formuleren – maar wel individuele overtredingen van die regel onderkennen – mag afleiden dat die grammaticale regel geen conventionele status kan worden toegekend.
 - 15 Het huiselijke en politieke domein waarin vaak sprake is van 'practical argumentation' lijken zich van nature wat beter te lenen voor de constructie van discussiefragmenten met evaluatieve en appellerende standpunten, terwijl in een wetenschappelijke discussiecontext descriptieve standpunten voor de hand liggen.
 - 16 De 72 tekstfragmenten bevatten 54 maal een drogreden (3 typen drogredenen x 3 typen discussiecontexten x 3 typen standpunten, waarvan de laatste elk 2 maal vertegenwoordigd waren) en 18 maal deugdelijke argumentatie (waarin overigens de drie typen standpunten evenredig verdeeld waren). Het bleek lastig om fragmenten te construeren waarbij sprake was van een combinatie van descriptief standpunt en een *tu quoque*-drogreden, met name binnen de huiselijke discussiecontext. Een pure 'jij-bak' bijvoorbeeld als reactie op een beschrijving van een feitelijke stand van zaken doet vaak erg gekunsteld aan; dat gekunstelde karakter vervalt echter bij drogredelijke reacties waarin de antagonist wijst op inconsistenties van de protagonist met de

- bedoeling hem op grond daarvan als serieuze discussiepartner uit te schakelen.
- 17 In het kader van het hier besproken 'polderdebat' met zijn uitgesproken nadruk op het bereiken van consensus moet opgemerkt worden dat in de pragmadialectische argumentatietheorie het accent nu juist niet ligt op het maximaliseren van overeenstemming, maar – integendeel– op het minimaliseren van onenigheid (Van Eemeren & Grootendorst 1989).
- 18 Drogredenen worden door de 47 Spaanse leerlingen veel strenger beoordeeld dan niet-drogredenen. Drogredenen: 4.08 (.60) vs. niet-drogredenen: 4.93 (.65); (F(1,46)=72.07; $p < 0.000$; $\eta^2 = .610$). Ook in Spanje discrimineren de proefpersonen tussen de drie drogredenen (F(2,92)=34.73; $p < 0.000$; $\eta^2 = .430$), waarbij de directe aanval (gemiddeld: 3.51 (.87)) weer het minst redelijk wordt gevonden, vervolgens de indirecte aanval (4.23 (.70)) en ten slotte de *tu quoque*-variant (4.49 (.73)). De directe persoonlijk aanval wordt weer veel onredelijker gevonden dan de overige twee drogredenen (F(1,46)=61.12; $p < 0.000$; $\eta^2 = .571$), terwijl de indirecte aanval weer onredelijker wordt gevonden dan de *tu quoque*-drogreden (F(1,46)=5.10; $p < 0.029$; $\eta^2 = .100$), precies dezelfde patronen die ook in Nederland worden aangetroffen. Maar de oordelen over de drogredenen in de verschillende discussiecontexten vertonen een ander beeld dan in Nederland: weliswaar discrimineren de Spaanse proefpersonen tussen de drie discussiecontexten (F(2,92)=18.24; $p < 0.000$; $\eta^2 = .284$), maar de wijze waarop ze dat doen is wat anders dan in Nederland. De drogredenen in een wetenschappelijke (3.84(.80)) en in een huiselijke discussiecontext (3.89(.74)) worden onredelijker beoordeeld dan die in een politiek debat (4.49(.75)) (F(1,46)=31.201; $p < 0.000$; $\eta^2 = .404$), terwijl er geen verschil aangetoond kan worden tussen de drogredenen in een wetenschappelijke en een huiselijke discussiecontext (F(1,46)=.235; $p = .630$).

Bibliografie

- Bowker, J.K. & R. Trapp (1992).** Personal and ideational dimensions of good and poor arguments in human interaction. In F.H. van Eemeren & R. Grootendorst (eds.) *Argumentation Illuminated*. (220-230). Amsterdam: Sic Sat.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1992).** *Argumentation, communication, and fallacies*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1996).** *Waar slaat dat nou weer op? De taal van het meningsverschil*. Amsterdam: Contact.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1989).** Redelijkheid in discussies. In Herman Parret (red.) *In alle redelijkheid; Standpunten over het denken, spreken en handelen van de redelijke mens*. (216-240). Meppel: Boom.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst, B. Meuffels & M. Verburg (1997).** Hoe redelijk vindt men *ad hominem*-drogredenen? In H. van den Bergh e.a. (red.) *Taalgebruik ontrafeld*. (41-53). Dordrecht: Foris.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst & B. Meuffels (1999).** De onredelijkheid van de *ad baculum*-drogredenen. *Taalbeheersing*, 21, 29-48.
- Eemeren, F.H. van, B. Garssen & B. Meuffels (2000a).** De (on)redelijkheid van de *ad misericordiam*-drogredenen. *Taalbeheersing*, 22, 22-40.
- Eemeren, F.H. van, B. Garssen & B. Meuffels (2000b).** De (on)redelijkheid van het taboe verklaren van een standpunt. In Rob Neutelings, Nicole Ummelen & Alfons Maes (red.) *Over de grenzen van de taalbeheersing; Onderzoek naar taal, tekst en communicatie*. (129-140). Den Haag: Sdu.
- Eemeren, F.H. van, B. Garssen & B. Meuffels (2000c).** Oordelen over het verschuiven van de bewijslast. In Rob Neutelings, Nicole Ummelen & Alfons Maes (red.) *Over de grenzen van de taalbeheersing; Onderzoek naar taal, tekst en communicatie*. (129-140). Den Haag: Sdu.
- Eemeren, Frans H. van, Bert Meuffels & Mariël Verburg (2000).** The (un)reasonableness of *ad hominem* fallacies. *Journal of Language and Social Psychology* 19, 416-435.

De pragmadialectische vrijheidsregel empirisch onderzocht

Piñol, A. (1999). *Ad hominem* fallacies in Spain. MA-Thesis. Amsterdam DASA

Schreier, M. & N. Groeben (1995). Unfairness in argumentative discussions: relevant factors and prototypical manifestations in spoken language. In F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, J.A. Blair & C. Willard (eds.) *Proceedings of the Third ISSA Conference on Argumentation (vol. 3 Reconstruction and Application 276-286)*. Amsterdam: Sic Sat.

Schreier, M., N. Groeben & U. Christmann (1995). That's not fair! Argumentational integrity in everyday conversation. *Argumentation* 9, 267-289.

Schreier, M., N. Groeben, U. Christmann, R. Nüse & E. Gauler (1993). Indicators of argumentational integrity in everyday communication. *Argumentation* 7, 205-219.

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

1. Inleiding*

Met enige regelmaat wordt, ook in vakkringen, de veronderstelling geuit dat consumenten zich weinig aan gelegen laten liggen aan de handleidingen of gebruiksaanwijzingen die ze vinden bij producten die ze hebben aangeschaft. Dit soort instructieve documenten zouden vrijwel niet gelezen worden, zo is het beeld, hooguit als het niet anders kan. Zo schrijft Rettig (1991, p. 21): “[...] documentation writers have difficulty admitting to themselves: *most people don't read documentation.*” En in *NRC-Handelsblad* van 1 maart 2001 stelt Westendorp: “Je moet ervan uitgaan dat mensen eerst wat rommelen met hun nieuwe aanschaf en pas de gebruiksaanwijzing pakken als ze vastlopen. Dat is de normale gang van zaken.”

In hoeverre deze ideeën op onderzoeksresultaten berusten, is niet altijd helder. Over het gebruik van en de waardering voor instructieve teksten zijn maar weinig studies gepubliceerd. Een van de eerste publicaties waarin het thema aan de orde was, is een onderzoek in Groot-Brittannië waarover wordt gerapporteerd in Wright et al. (1982)¹. Wright en haar collega's vroegen aan 44 proefpersonen in hoeveel procent van de gevallen zij de instructies bij bepaalde typen producten helemaal of gedeeltelijk zouden lezen. Het bleek dat bij een eenvoudige

Samenvatting

In een survey werd aan 201 Nederlanders gevraagd hoe intensief zij gebruik maken van handleidingen bij producten als videorecorders en mobiele telefoons, hoe zij reageren als er iets mis gaat, en hoeveel waarde zij hechten aan een product met een betere handleiding. Vrijwel iedereen liet weten de handleidingen bij aankoop van een product geheel of gedeeltelijk te lezen; als er problemen ontstaan bij het gebruik van een product wijt men dat vaak aan zichzelf, en er is een serieuze kans dat een positieve ervaring met de handleiding bij een eerder product van een bepaald merk meeweegt bij een volgende aankoopbeslissing. Deze uitkomsten sluiten nauw aan bij de bevindingen van Schriver (1997), die rapporteert over een onderzoek dat een aantal jaren geleden is gehouden onder een vergelijkbare groep Amerikaanse respondenten aan wie grotendeels dezelfde vragen gesteld zijn. In ons onderzoek werd ook gevraagd naar het oordeel over het gebruik van Engelse termen in handleidingen. In het algemeen vonden de respondenten dat niet bezwaarlijk. Een uitzondering vormen laag opgeleide ouderen, die daar negatief tot zeer negatief tegenover bleken te staan. Betekenisvolle relaties tussen de waardering voor het Engels in handleidingen en de antwoorden op de andere vragen werden niet gevonden.

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

dig apparaat als een elektrisch strijkijzer in gemiddeld 74.4% van de gevallen de handleiding geheel of gedeeltelijk zou worden geraadpleegd. Bij een ingewikkeld apparaat, zoals een videorecorder, zou het om 82.9% gaan. Behalve met de ingeschatte complexiteit van het product, bleek de bereidheid om de handleiding te lezen ook positief samen te hangen met de prijs die ervoor moet worden betaald: hoe ingewikkelder en hoe duurder het product, hoe groter de kans dat de handleiding wordt geraadpleegd. Een negatief verband met de bereidheid dat te doen werd gevonden voor de vertrouwelijkheid met het product, voor de ingeschatte veiligheid en voor de verwachte gebruiksfrequentie. Hoe vertrouwder en hoe veiliger het product wordt gevonden en hoe vaker men het denkt te gaan gebruiken, hoe kleiner de kans is dat de handleiding wordt gelezen. De onderzoekers vonden geen invloed van de leeftijd van de respondenten op hun gerapporteerd leesgedrag. Eventuele relaties met sekse en met opleidingsniveau werden niet nader onderzocht.

In Duitsland legde Petersen (1984) aan vier groepen van elk 100 tot 200 willekeurig geselecteerde respondenten een aantal vragen voor over gebruiksaanwijzingen. Net als in de studie van Wright (1982) gaf de meerderheid van de respondenten (hier: 83%) te kennen dat men in het algemeen gebruiksaanwijzingen eerst raadpleegt voordat men een nieuw huishoudelijk apparaat in gebruik neemt. Bij de vraag of men de gebruiksaanwijzing gewoonlijk geheel of gedeeltelijk doorlas, koos 49% de eerste optie en 51% de tweede. Op basis van de (niet erg geavanceerde) statistische analyse van de antwoorden concludeert de auteur dat de sekse van de respondenten de gebruiksfrequentie beïnvloedt: “Die unterschiede zwischen den Antworten der männlichen und der weiblichen Befragten [...] manifestieren tradiertes Rollenverhalten. Männer fühlen sich der neuen Technik eher gewachsen, sind risikofreudiger. Frauen streben nach Sicherheit und greifen eher zur Gebrauchsanweisung” (p. 7).

Wat recenter dan het werk van Wright et al. en dat van Petersen is een onderzoek in de VS van DeTienne & Smart (1995). Zij belden gebruikers van een (niet nader benoemd) populair computerprogramma, met het verzoek een aantal vragen te beantwoorden over de service van de betreffende softwareleverancier. Uit de antwoorden van de 400 respondenten bleek dat 40% (*vrijwel*) nooit gebruik maakte van de on-line hulp, en dat maar 2% deze vorm van gebruikersondersteuning echt frequent (dat wil zeggen *eens per dag of vaker*) benutte. Gewilder bleek de papieren handleiding. Slechts 8% van de respondenten zei de handleiding bij dit softwareproduct *nooit of vrijwel nooit* te raadplegen, en 17% liet als gebruiksfrequentie *eens per dag of vaker* noteren. Onderscheid naar respondentvariabelen als sekse, leeftijd en opleidingsniveau werd in dit onderzoek niet gemaakt. Alles bijeen leidden de uitkomsten van DeTienne & Smart tot de conclusie dat veel softwaregebruikers wel degelijk gebruik maken van (papieren) handleidingen.

Die conclusie wordt bevestigd in een nog recentere publicatie (Vromen & Overduin 2000). Via een ‘banner’ op de website van hun werkgever, de Nederlandse softwareproducent Davilex, nodigden zij gebruikers van Davilex-programma’s uit om deel te nemen aan een on-line enquête over het gebruik van verschillende vormen van gebruikersondersteuning bij die programma’s. Een groep van 224 respondenten reageerde. In grote meerderheid lieten zij weten de papieren handleiding bij Davilex-producten geheel of gedeeltelijk te raadplegen. Slechts 4.5% zei dat nooit te doen. Vromen & Overduin maken in hun rapportage geen onderscheid naar respondentkenmerken. Wel melden ze dat de gemiddelde leeftijd van hun respondenten relatief hoog was (41.5 jaar) en dat de meeste deelnemers zeiden hun computer dagelijks te gebruiken.

Geldt de kennelijk nog steeds bestaande populariteit van papieren handleidingen alleen voor gebruikers van softwareproducten, of geldt ook voor consumentenelektronica-producten dat consumenten belang hechten aan de handleidingen² die daarbij verstrekt worden? Na het onderzoek van Wright et al. (1982) is er tot nu toe voor die kwestie weinig aandacht geweest. De meest recente studie is een survey onder Amerikaanse consumenten waarvan verslag wordt gedaan in Schriver (1997, p. 209-223). Aan 201 consumenten uit de regio Pittsburgh (PA) werden door een onderzoeksteam vragen voorgelegd over onder meer de intensiteit waarmee zij handleidingen gewoonlijk raadplegen, over hun reactie wanneer er iets mis gaat bij het gebruik van een ingewikkeld apparaat, en over hun bereidheid om meer te betalen voor producten met een betere handleiding. De interviews werden op straat gehouden onder consumenten die vlak daarvoor een elektronicawinkel of een videoverhuurbedrijf in de buurt van Pittsburgh (PA) hadden bezocht.³ Het bleek dat handleidingen maar zelden geheel werden genegeerd, dat de respondenten het vooral zichzelf verweten als zich problemen voordeden met het product dat ze gekocht hadden, en dat positieve ervaringen met een handleiding een serieuze rol kunnen spelen bij een volgende aankoopbeslissing. Bij een deel van de vragen die Schriver stelde, ging ze na of er statistisch significante verschillen waren tussen mannen en vrouwen en tussen verschillende leeftijdscategorieën. Bij een ander deel van de vragen wordt geen melding gemaakt van een toetsing van het verband met sekse en leeftijd. Bij geen van de vragen van Schriver kan uit haar rapportage worden afgeleid of er een effect was van opleidingsniveau.

Om meer zicht te krijgen op het gebruik van en de waardering voor handleidingen bij Nederlandse consumenten, hebben wij daarover eind 1999 een survey gehouden. Een van de doelstellingen was een preciezer beeld te krijgen van de invloed van respondentvariabelen dan uit de beschikbare literatuur gedestilleerd kan worden. Door onze respondenten dezelfde soort vragen voor te leggen als die eerder door Schriver en haar collega's waren gesteld, konden we ook nagaan op welke punten de reacties van de Nederlandse respondenten overeenkwamen met, dan wel afweken van die van Amerikaanse consumenten. Daarnaast hebben we de Rotterdamse respondenten gevraagd naar hun oordeel over het gebruik van het Engels in handleidingen. Voorstelbaar is immers dat het oordeel daarover bij Nederlanders van invloed is op het gebruik van en de waardering voor de handleidingen die ze krijgen voorgelegd.

2. Opzet en uitvoering

Zonder het onderzoek van Schriver exact te willen repliceren, hebben we ons bij de opzet van ons onderzoek wel laten inspireren door de manier waarop de resultaten werden verzameld waarover Schriver (1997) rapporteert. Op verschillende locaties in en rond Rotterdam hebben wij (in concreto: de tweede auteur van dit artikel) 201 passanten die uit een winkel kwamen waar consumentenelektronica werd verkocht, benaderd met het verzoek een aantal vragen te beantwoorden over handleidingen. In afwijking van de gang van zaken in Pittsburgh, waar de respondenten 12 dollar kregen voor hun medewerking, werd aan onze respondenten een klein presentje (een bij het seizoen passend zakje snoepgoed ter waarde van fl 0.99) in het vooruitzicht gesteld.

Net als bij Schriver was het aantal mannen (N=105) en het aantal vrouwen (N=96) dat aan ons onderzoek meedeed ongeveer gelijk, en er was een gelijkmatige verdeling over de

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

leeftijdscategorieën *jonger dan 30* (N=70), *van 30 tot en met 49* (N=69) en *50 of ouder* (N=62). Ook naar opleiding waren onze respondenten gelijkmatig verdeeld. Van de 196 respondenten die informatie gaven over hun hoogste afgeronde opleiding, hadden er 67 een hbo- of wo-opleiding (verder aangeduid als *hoog*) achter de rug; voor 72 respondenten was de hoogste afgeronde opleiding havo, mbo of vwo (verder *midden*) en 57 respondenten hadden mavo of lager als hoogste afgeronde opleiding (*laag*).⁴

Het interview met de deelnemers ging als volgt. Na een eerste vraag over de gebruiksintensiteit van handleidingen, werd een aantal vragen voorgelezen die ook door Schriver werden gesteld, inclusief de antwoordmogelijkheden waaruit gekozen kon worden. Dat gebeurde ook met onze vraag over het gebruik van het Engels. Daarna volgden nog enkele vragen naar persoonlijke gegevens.

3. Resultaten

De beschikbare ruimte laat niet toe dat we hieronder aan alle vragen aandacht besteden die aan onze respondenten voorlegden, en ook niet dat we bij elke vraag die we wel bespreken even uitvoerig op de resultaten ingaan.⁵ Lezers die geïnteresseerd zijn in meer informatie worden verwezen naar een website⁶ waar de complete resultaten te vinden zijn van onze statistische analyses.

3.1 De gebruiksintensiteit. De eerste vraag we aan onze respondenten stelden, was of zij bij aankoop van een product de bijbehorende handleiding lezen. De uitkomsten staan in Tabel 1.

Tabel 1: "Leest u bij aankoop van een product de handleiding?" Antwoorden van Nederlandse respondenten

altijd	vaak	soms	nooit
38.8%	32.3%	20.9%	8.0%

Slechts 8% van de respondenten zegt bij aankoop van een product de handleiding nooit te lezen – een flink contrast met de bijna 40% die zegt de handleiding altijd ter hand te nemen. De sekse van de respondenten speelt daarbij blijkens een Chi-kwadraat toets geen rol van betekenis ($p=.634$). Dat ligt anders voor leeftijd en opleiding, zoals blijkt uit Tabel 2 en Tabel 3.

Tabel 2: "Leest u bij aankoop van een product de handleiding?" Antwoorden verdeeld over leeftijdsgroepen

	altijd	vaak	soms	nooit
jongeren (<30)	25.7%	27.1%	31.4%	15.7%
middengroep (30-49)	46.4%	33.3%	15.9%	4.3%
ouderen (>49)	45.2%	37.1%	14.5%	3.2%
Chi-kwadraat(6): 19.694; $p<.01$				
Rangordecorrelatie: -.22; $p<.001$				

Tabel 3: "Leest u bij aankoop van een product de handleiding?" Antwoorden verdeeld over opleidingsniveaus

	altijd	vaak	soms	nooit
laag opgeleid (mavo of lager)	28.1%	22.8%	33.3%	15.8%
middengroep (mbo, havo, vwo)	30.6%	38.9%	23.6%	6.9%
hoog opgeleid (hbo, wo)	55.2%	35.8%	9.0%	0.0%
Chi-kwadraat(6): 29.950; p<.001				
Rangordecorrelatie: -.30; p<.001				

Hoe ouder consumenten zijn en hoe hoger ze zijn opgeleid, des te kleiner is de kans dat ze een handleiding links laten liggen. Dat wordt duidelijk uit de rangordecorrelaties van gebruiksfrequentie enerzijds en leeftijd en opleiding anderzijds. Nadere analyse leert dat de combinaties 'jongere – laag opgeleid' en 'oudere – hoog opgeleid' de meest extreme verschillen opleveren. Van de laag opgeleide jongeren leest 31.8% nooit de handleiding en is er niemand die zegt de handleiding altijd te lezen. Van de hoog opgeleide ouderen is er niemand die nooit de handleiding leest, en zegt 50% dat altijd te doen.

De tweede vraag die wij stelden, luidde: 'Hoe leest u handleidingen meestal?'. Tabel 4 bevat een overzicht van de resultaten. Ter vergelijking worden ook de antwoordpercentages van de Amerikaanse respondenten bij dezelfde vraag weergegeven.⁷

Tabel 4: "Hoe leest u handleidingen meestal?" Antwoorden van Nederlandse en Amerikaanse respondenten

	van het begin tot het eind	vluchtig	als ik niet verder kan	ik lees de handleiding nooit
Nederlandse respondenten	20%	54%	23%	3%
Amerikaanse respondenten	15%	46%	35%	4%
Chi-kwadraat(2):13.508; p<.01				

Ook Tabel 4 laat zien dat de veronderstelling dat handleidingen door vrijwel niemand worden gelezen, lastig vol te houden is. Dat geldt blijkens deze vraag slechts voor ongeveer 3% van de ondervraagde Nederlanders (nog minder dus dan de 8% die een soortgelijk antwoord gaf bij de eerste vraag) en voor 4% van de ondervraagde Amerikanen.

Zowel van de Nederlandse als de Amerikaanse respondenten leest ongeveer de helft de handleidingen vluchtig door en zegt 20%, resp. 15% dat ze de handleidingen meestal van kaft tot kaft doorwerken. Een duidelijk verschil tussen de ondervraagde Amerikanen en Nederlanders is zichtbaar bij de voorlaatste optie ('Read as reference', resp. 'Als ik niet verder kan'). Deze optie werd vaker door de Amerikanen gekozen (35%) dan door de Nederlanders (23%). Een mogelijke verklaring is dat de Engelse en de Nederlandse formuleringen van dit antwoordalternatief achteraf gezien niet equivalent waren.

Uit de gegevens die Schriver presenteert, valt bij deze vraag niet af te leiden of sekse, leeftijd of opleiding van haar respondenten een significante invloed hadden op de gegeven antwoorden. Voor de Nederlandse respondenten kon dat wel worden vastgesteld. Sekse

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

bleek ook hier geen significante invloed te hebben. Leeftijd (rangordecorrelatie: -.14; $p < .05$) en opleidingsniveau (rangordecorrelatie: -.15; $p < .05$) daarentegen spelen bij deze vraag een bescheiden, maar statistisch significante rol. Vooral ouderen en hoog opgeleiden geven aan de handleiding van kافت tot kافت door te lezen. En vooral jongeren en laag opgeleiden zeggen de handleiding alleen te raadplegen als ze vast zijn komen zitten, of er nooit een blik in te werpen.

3.2 De schuldvraag. Over handleidingen wordt veel geklaagd. Regelmatig worden er in de media voorbeelden gegeven van beroerd vertaalde, slecht geschreven, inhoudelijk incorrekte, ondoordacht geïllustreerde, en door dat alles vrijwel onleesbare instructieve documenten. Vaak gebeurt dat vanwege het komisch effect, dat vrijwel gegarandeerd is. Maar soms ook is een achterliggend doel de producenten ertoe te brengen meer aandacht (en ook geld) te besteden aan de kwaliteit van deze teksten, die immers cruciaal kunnen zijn voor het effectief gebruik van het product.

Hoe kijken consumenten aan tegen de informatie-overdracht over de bediening van het product dat ze hebben aangeschaft? Delen zij het in de media gebruikelijke standpunt dat het aan de handleidingen ligt als het mis gaat? Of leggen zij de schuld bij zichzelf als ze er met de handleiding niet uitkomen? In Tabel 5 zijn de reacties van de Nederlandse en de Amerikaanse respondenten op de desbetreffende vraag weergegeven.

Tabel 5: "Stel, u ondervindt tijdens het gebruik van een product problemen met het product, waaraan of aan wie ligt het dan volgens u?" Antwoorden van Nederlandse en Amerikaanse respondenten

	de hand- leiding	de machine / het product	de fabrikant	mezelf	weet ik niet meer
Nederlandse respondenten	12%	17%	15%	48%	7%
Amerikaanse respondenten	12%	13%	6%	63%	6%
Chi-kwadraat(4): 36.739; $p < .001$					

Het meest opvallend aan deze uitkomsten zijn de hoge percentages respondenten die het aan zichzelf wijten als er iets mis gaat. In Nederland geldt dat voor bijna 50% van de geïnterviewden en in de VS zelfs voor ruim 60%, een verschil dat bijdraagt tot het significante effect van nationaliteit⁸ op de beantwoording van deze vraag. Net als Schriver⁹ vonden wij hier geen significante invloed van de variabelen sekse en leeftijd. Ook voor opleidingsniveau vonden wij geen significant effect bij deze vraag.

3.3 Het belang van een goede handleiding. Om een beeld te krijgen van het belang dat consumenten hechten aan een goede handleiding als het aankomt op aankoopbeslissingen, stelden we aan onze respondenten een aantal vragen die ook door Schriver aan de Amerikaanse respondenten werden voorgelegd. Tabel 6 bevat de belangrijkste resultaten.

Tabel 6: Antwoorden van Nederlandse en Amerikaanse respondenten op vragen over het belang van goede handleidingen

vragen	antwoord- mogelijkheden	Nederlandse respondenten	Amerikaanse respondenten	significant verband met nationaliteit?
1. Vindt u dat consumenten recht hebben op begrijpelijke handleidingen?	ja	90%	86%	Nee Chi-kwadraat(2)= 4.719 p=.094
	misschien	7%	12%	
	nee	3%	2%	
2. Denkt u dat bedrijven die een product verkopen erin geïnteresseerd zijn of u met dat product overweg kunt?	zeker	33%	29%	Nee Chi-kwadraat(2)=2.456 p=.293
	enigszins	36%	41%	
	nee	31%	30%	
3. Vindt u dat producenten reclame moeten maken met 'gebruikersvriendelijke' handleidingen als ze die leveren?	ja	25%	84%	Ja Chi-kwadraat(2)=3984.881 p<.001
	maakt me niet uit	30%	15%	
	nee	45%	1%	
4. Wanneer bedrijven in hun advertenties verwijzen naar hun gebruikersvriendelijke handleidingen, zou dat dan uw aankoopgedrag beïnvloeden?	zeker	27%	35%	Ja Chi-kwadraat(2)=6.258 p<.05
	misschien	42%	40%	
	nee	31%	25%	
5. Zou u bereid zijn om meer geld voor een product te betalen als u wist dat het product een duidelijke handleiding heeft?	ja	17%	27%	Ja Chi-kwadraat(2)=11.041 p<.01
	misschien	39%	36%	
	nee	44%	37%	
6. Stel, u heeft een product gekocht met een duidelijke handleiding, zou u dan van hetzelfde bedrijf ook andere producten kopen?	ja	48%	79%	Ja Chi-kwadraat(3)=129.389 p<.001
	misschien	30%	14%	
	nee	10%	4%	
	weet ik niet	11%	3%	

Het overheersende beeld dat de resultaten in Tabel 6 opleveren, is dat consumenten belang hechten aan goede handleidingen: ze vinden dat ze er recht op hebben en ze zijn bereid er iets extra's voor te betalen. Uit een nadere analyse van onze data blijkt dat hoog opgeleiden (34%) daartoe meer, en jongeren (12%) daartoe wat minder bereid zijn dan de 'gemiddelde consument' (17%). Er is ook een serieuze kans dat een consument zijn of haar aankoopbeslissingen laat beïnvloeden door eerdere positieve ervaringen met de handleiding bij een vorig product van hetzelfde bedrijf. Dat geldt voor de Nederlandse (48%), maar meer nog voor de Amerikaanse respondenten (79%). Nadere analyse van de antwoorden van de Nederlandse respondenten leert dat in het bijzonder ouderen en laag opgeleiden 'ja' zeggen op de betreffende vraag (resp. 61% en 68%). Van de respondenten die zowel bij de ouderen als bij de laag opgeleiden behoren, zegt 78% bij een volgende aankoopbeslissing belang te hechten aan eerdere ervaringen met handleidingen van het bedrijf in kwestie.

Andere verschillen tussen de Amerikaanse en de Nederlandse antwoorden vinden we bij de vragen 3 en 4, waar blijkt dat de Amerikanen meer belang toekennen aan het beklemtonen van gebruikersvriendelijkheid in reclame-uitingen dan de Nederlanders, en bij vraag 5, waar blijkt dat er meer Amerikanen zijn dan Nederlanders die iets extra's over blijken te hebben voor een goede handleiding. In ons onderzoek wijken laag opgeleide jonge mannen in dit opzicht overigens sterk af van het totaalbeeld. Van de twaalf Neder-

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

landse respondenten in deze categorie zegt niemand ‘ja’ en zeggen er elf (91.7%) ‘nee’ op de vraag of ze wat extra’s over zouden hebben voor een product met een heldere handleiding. In paragraaf 4 komen we terug op de gevonden verschillen tussen de Nederlandse en de Amerikaanse respondenten.

3.4 De houding tegenover het Engels in handleidingen. Als direct gevolg van de frequent voorkomende Engelse terminologie in de interface van veel consumentenelektronica-producten is gebruik van Engelse termen in de bijbehorende handleidingen eerder regel dan uitzondering. Voorstelbaar is dat het gebruik en de waardering van handleidingen waarmee Nederlandse consumenten worden geconfronteerd, verband houden met de houding van deze consumenten tegenover het gebruik van Engelse termen in deze tekstsoort.

Om dat na te kunnen gaan, vroegen we de respondenten om hun oordeel over het Engels in handleidingen kenbaar te maken op een vijfpuntsschaal. In tabel 7 zijn de uitkomsten bij deze vraag uitgesplitst naar sekse, leeftijdscategorie en opleidingsniveau.

Tabel 7: “Wat vindt u van het gebruik van Engelse termen in handleidingen?” (oordelen gegeven op vijfpuntsschaal; 1: heel positief; 5: heel negatief)

	gemiddelde	standaarddeviatie	significant effect?
mannen	2.72	1.16	Nee t(199)=0.608 p=.544
vrouwen	2.82	1.15	
jongeren (<30)	2.47	1.06	Ja F(2, 198)=16.379 p<.001
middengroep (30-49)	2.49	1.22	
ouderen (>49)	3.42	1.15	
laag opgeleid	3.40	1.31	Ja F(2, 193)=15.278 p<0.001
middengroep	2.61	0.99	
hoog opgeleid	2.37	2.92	
totaal	2.76	1.15	

Het algemene beeld uit de gegevens in Tabel 7 is dat het gebruik van Engels in handleidingen niet bezwaarlijk wordt gevonden. Het gemiddelde oordeel (2.76) ligt tussen ‘neutraal’ en ‘positief’. Sekse heeft geen significante invloed op het oordeel van de consumenten. Voor leeftijd geldt dat wel. Het gemiddelde oordeel van respondenten van 50 jaar of ouder (3.42) over het gebruik van Engelse termen wijkt significant af van dat van beide andere leeftijdsgroepen.¹⁰ Behalve leeftijd blijkt ook opleiding van invloed bij de beantwoording van deze vraag. Laag opgeleiden denken significant negatiever over Engels in handleidingen (3.40) dan beide andere groepen.¹¹ Het meest negatieve standpunt werd ingenomen door de groep van 21 respondenten in ons onderzoek die 50 jaar en ouder waren en die een opleiding hadden onder mavo-niveau. Hun gemiddelde waardering voor het Engels lag met 4.33 tussen ‘negatief’ en ‘heel negatief’. Het ligt voor de hand dat een onvoldoende beheersing van het Engels hier debet aan is. Als men de termen eenvoudigweg niet kent die gebruikt worden op een apparaat en/of in een bijbehorende instructie, leidt dat allicht tot irritatie.

Van verbanden tussen de oordelen van respondenten over het Engels in handleidingen en de antwoorden die ze gaven op de andere vragen die hun werden gesteld, bleek nauwelijks sprake. Op één uitzondering na¹² bleek de relatie tussen de waardering voor het Engels en de antwoorden op andere vragen niet significant. Kennelijk doet een positief of negatief oordeel over het Engels in handleidingen bij Nederlanders niet direct toe of af aan het gebruik of de waardering voor de tekstsoort in zijn algemeenheid.

Eerder onderzoek naar de waardering van Nederlanders voor het Engels in instructieve teksten is ons niet bekend. Het dichtst in de buurt ligt een onderzoek van Gerritsen (1996) naar de waardering voor het Engels in *persuasieve* schriftelijke communicatie: geheel Engelstalige advertenties in Nederlandse tijdschriften. De door Gerritsen gevonden attitude van de respondenten (gemiddelde score van 2.62 op een vijfpuntsschaal) tegenover dit soort advertenties is vergelijkbaar met de gemiddelde score die wij vonden bij instructieve teksten (2.76). Net als in ons onderzoek bleken bij Gerritsen jongeren (onder 25 jaar) een significant positiever oordeel te hebben dan ouderen (boven 45 jaar).¹³ En ook net als in ons onderzoek bleek van een sekse-effect op attitude tegenover het Engels geen sprake. Naar een eventuele invloed van opleidingsniveau is door Gerritsen niet gezocht. Alle respondenten waren hoog opgeleid: de jongeren hadden allemaal VWO achter de rug, en de ouderen HBS of gymnasium (Gerritsen, 1996, p. 69).

4. Conclusies

Alles bijeen levert ons onderzoek het volgende algemene beeld op. Vrijwel iedereen zegt bij aankoop van een product de handleiding (soms, vaak of altijd) te lezen (Tabel 1). In de meeste gevallen gebeurt dat vluchtig tijdens het uitproberen, of als men niet meer verder kan (Tabel 4). Als er bij het gebruik van een product problemen ontstaan, wijt men die veel vaker aan zichzelf dan aan de handleiding (Tabel 5). Men betwijfelt of bedrijven erin geïnteresseerd zijn of klanten met de geleverde producten overweg kunnen, men vindt het recht op begrijpelijke handleidingen vanzelfsprekend, en men ziet enig commercieel nut in het beklemtonen van de gebruikersvriendelijkheid van handleidingen. Ook wil men wellicht wat extra betalen voor een goede handleiding, en laat men ervaringen met een handleiding meewegen bij een volgende aankoopbeslissing (Tabel 6). Over het gebruik van Engelse termen in handleidingen is men niet enthousiast, maar het wordt in het algemeen ook niet bezwaarlijk gevonden (Tabel 7). Een duidelijke samenhang tussen het oordeel over het gebruik van Engels enerzijds, en het gebruik en de waardering van handleidingen anderzijds is er niet.

Bezien we de uitkomsten van de statistische toetsen op de invloed van de onderzochte persoonsvariabelen, dan laat zich voor de Nederlandse consumenten concluderen dat *sekse* geen rol speelt bij het gebruik en de waardering van handleidingen: bij geen van de vragen is er een effect op de antwoorden gevonden. De stelling uit Petersen (1984) dat mannen “risikofreudiger” zouden zijn en dat vrouwen “eher zur Gebrauchsanweisung [greifen]” wordt door onze gegevens op geen enkele manier ondersteund.

Leeftijd heeft wel enige invloed op de gebruikintensiteit van handleidingen: hoe ouder de consumenten, hoe vaker ze zeggen bij aankoop van een product de handleiding te lezen. Ook de manier waarop de handleiding geraadpleegd wordt, hangt enigermate samen met

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

leeftijd. Het zijn vooral ouderen die de handleiding van kaft tot kaft doornemen, en het zijn vooral jongeren die de handleiding alleen raadplegen als ze vast komen zitten, of er geheel aan voorbij gaan. Bij de beantwoording van de 'schuldvraag' heeft leeftijd geen aantoonbare invloed. Leeftijd speelt blijkens onze gegevens wel een rol als het gaat om de commerciële impact van goede handleidingen: ouderen willen daar meer voor betalen, en ze laten positieve ervaringen met handleidingen duidelijker meewegen bij toekomstig aankoopgedrag. Een effect van leeftijd is ook zichtbaar bij de waardering voor het Engels. Net als in onderzoek van Gerritsen (1996) het geval bleek voor de appreciatie van Engels in advertenties blijkt ook voor Engelse termen in handleidingen te gelden dat met name ouderen zich daaraan ergeren.

Opleiding is de persoonsvariabele die de grootste invloed heeft op het gebruik van handleidingen: hoog opgeleiden lezen handleidingen duidelijk vaker en intensiever dan anderen. Bij de beantwoording van de 'schuldvraag' speelt opleiding geen rol. Gaat het om de commerciële aspecten van een goede handleiding, dan is er ook een effect van opleiding te zien. Laag opgeleiden willen er het minst voor betalen en ze geven hun ervaringen met een handleiding het minste gewicht bij een volgende aankoopbeslissing. Ook blijkt er een effect van opleiding op de waardering voor het Engels. Consumenten met een lage opleiding staan aanmerkelijk negatiever tegenover het gebruik van Engelse terminologie in een handleiding dan anderen.

Vergelijken we de antwoorden die onze respondenten met de antwoorden uit het onderzoek van Schriver (1997), dan tekenen zich behalve belangrijke overeenkomsten ook enkele verschillen af. Nederlanders zijn wat vaker bereid een handleiding geheel of gedeeltelijk te lezen dan Amerikanen, Amerikanen zoeken de schuld bij problemen vaker bij zichzelf dan Nederlanders, Amerikanen hechten meer commercieel belang aan een goede handleiding, en Amerikanen hebben daar wat meer voor over.

Het is misschien verleidelijk om deze verschillen te verklaren vanuit *cultuurkenmerken*, en een directe relatie te leggen met bijvoorbeeld het werk van Hofstede (1984; 1995), die op een aantal dimensies de Nederlandse cultuur als verschillend van de Amerikaanse typeert. Uitspraken over mogelijke verbanden tussen nationaliteit, cultuurkenmerken en waardering voor handleidingen achten wij echter op zijn minst voorbarig. Zoals aangegeven in Jansen (1999; 2000) zijn er serieuze kanttekeningen te plaatsen bij de geldigheid van de uitkomsten zoals Hofstede die op basis van zijn onderzoek heeft geformuleerd. Maar ook als we meer en meer precieze informatie over cultuurverschillen zouden hebben, is het gewaagd om daarin directe verklaringen te zoeken voor lezersvoorkeuren en lezersgedrag. Een eenvoudig model van het type 'nationaliteit X *dus* cultuurkenmerken Y *dus* communicatief gedrag Z' kan niet een afdoende theoretische basis vormen voor onderzoek naar interculturele aspecten van zakelijke communicatie. Daarbij zal ten minste ook de relatie betrokken moeten worden tussen cultuurdimensies op groepsniveau en waardenpatronen op individueel niveau (zie Le Pair et al., 2000). Goed voorstelbaar is immers dat verschillen tussen consumenten op communicatie-gerelateerde variabelen weliswaar enige samenhang vertonen met nationaliteit, maar veel sterker bepaald worden door individuele karakteristieken, op het punt van cognitieve stijl bijvoorbeeld, die dwars door nationaliteiten heenlopen. Binnenkort vallen de eerste resultaten te verwachten van cross-cultureel onderzoek naar de waardering van persuasieve teksten, waarbij ook individuele waardenpatronen in de analyse worden betrokken (Hoeken et al., in voorbereiding). Hopelijk hoeven we niet lang

te wachten op een vergelijkbaar onderzoek op het gebied van instructieve teksten.

Nuttig is ook vervolgonderzoek dat gedetailleerder antwoord geeft op de vraag welke situatiekenmerken bij welk type gebruikers leiden tot de beslissing om een instructieve tekst, of delen daarvan wel of niet te gaan lezen. Om het in de woorden van Wright (1988) te zeggen: er moet gewerkt worden aan “theories of NOT reading”. Behalve in Wright (1988) zijn bijvoorbeeld in Steehouder (1994) en in Maes et al. (1996) al aanzetten tot theorievorming te vinden over de driehoeksverhouding tussen tekst, artefact en gebruiker, en over interacties daartussen die tot bepaalde vormen van leesgedrag kunnen leiden. Het is de moeite waard te proberen de daar gepresenteerde modellen verder uit te bouwen en via empirisch onderzoek te verfijnen. Dat kan ertoe bijdragen dat de gebruikswaarde van handleidingen wordt vergroot. Uit de hier gepresenteerde onderzoeksresultaten moge blijken dat dat in elk geval door consumenten op prijs wordt gesteld.

Noten

- * Wij danken de collega's en studenten die commentaar gaven op vorige versies van dit artikel.
- 1. Voor een korte weergave van de eerste bevindingen uit dit onderzoek, zie Wright (1981).
- 2. In dit artikel scharen we dit soort documenten verder allemaal onder de noemer *handleidingen*.
- 3. Wanneer de interviews werden gehouden, wordt in Schriver (1997) niet vermeld. Maar aangezien er in Schriver (1995) al melding wordt gemaakt van een deel van de resultaten (de antwoorden op de 'schuldvraag'), kan de survey niet later dan in 1995 hebben plaatsgevonden.
- 4. In het onderzoek van Schriver kwamen 107 mannen en 94 vrouwen aan het woord. De verdeling over de drie leeftijdscategorieën was bij Schriver als volgt: *jonger dan 30*: N=67; *van 30 tot en met 49*: N=69; *50 of ouder*: N=65. Over het opleidingsniveau van de respondenten geeft Schriver (1997) geen precieze informatie.
- 5. Bij de vragen waarover we hier rapporteren, vermelden we steeds of er een statistisch significant verband was tussen de antwoorden op de vragen en de respondentkenmerken sekse, leeftijd of opleiding (Chi-kwadraattoetsen; $\alpha=.05$). Wanneer de aard van de gehanteerde antwoordopties bij de interviewvragen het toeliet, hebben we de reacties van de respondenten geïnterpreteerd als waarden op een ordinale schaal, en hebben we daarbij passende non-parametrische toetsen uitgevoerd. Waar de respondentvariabelen die we met de antwoorden in verband brachten (leeftijd in drie categorieën, en opleiding in drie categorieën) zelf ordinaal van aard waren, zijn rangordecorrelaties (Kendall's Tau-b) berekend. Waar het ging om een respondentvariabele op een nominale schaal (sekse) is de Mann-Whitney toets gehanteerd. In die gevallen waar rangordecorrelaties of resultaten van Mann-Whitney tests statistisch significant waren, wordt daar melding van gemaakt. Bij de vergelijking van onze resultaten met die van Schriver moeten we volstaan met de rapportage van Chi-kwadraattoetsen. Voor andere analyses zouden de ruwe data van het Amerikaanse onderzoek beschikbaar moeten zijn. Bij de vraag die wij hebben gesteld over de waardering van het Engels in handleidingen maakt de gehanteerde vijfpuntsschaal het mogelijk om bij de analyse van de antwoorden gebruik te maken van parametrische F- en t-toetsen.
- 6. Het webadres is: <http://www.careljansen.nl/jb2001.htm>. Hier kan ook de SPSS-file worden gedownload met de data die in Rotterdam verzameld zijn.
- 7. Schriver volstaat hier en elders met afgeronde percentages. Waar wij onze resultaten met die van haar resultaten vergelijken, nemen wij haar presentatiewijze over.
- 8. Strikt genomen weten we niet zeker of de term 'nationaliteit' hier wel de juiste is. Schriver (1997) vermeldt niet of ze bij haar respondenten heeft nagevraagd of ze de Amerikaanse nationaliteit hadden, en wij hebben niet naar de nationaliteit van onze respondenten gevraagd. Maar aangenomen mag worden dat in het onder-

Hoe worden handleidingen gebruikt en gewaardeerd?

- zoek van Schriver in het overgrote deel van de gevallen consumenten met een Amerikaans paspoort en in ons onderzoek consumenten met een Nederlands paspoort aan het woord gekomen zijn.
9. In een vervolgonderzoek met 35 hardop denkende proefpersonen ging Schriver nog na of de beantwoording van de 'schuldvraag' werd beïnvloed door de concrete ervaring van het werken met een handleiding bij een consumentenelektronica-product. Dat bleek niet het geval: bij de pretest legde 52% van de proefpersonen de schuld bij zichzelf, en dat was nauwelijks anders tijdens het werken (51%) en bij de post-test (53%).
 10. Post hoc tests (Tamhane) leverden hier de volgende verschillen op: jongeren versus middengroep: niet significant; jongeren versus ouderen: significant; $p < 0.001$; middengroep versus ouderen: significant; $p < 0.001$.
 11. Hier waren de uitkomsten van post hoc tests (Tamhane) als volgt: laag opgeleid versus middengroep: significant; $p < 0.01$; laag opgeleid versus hoog opgeleid: significant; $p < 0.001$; middengroep versus hoog opgeleid: niet significant.
 12. De uitzondering betreft de relatie tussen enerzijds de waardering voor het Engels en anderzijds de stelligheid waarmee de stelling werd onderschreven dat producenten er goed aan doen reclame te maken voor 'gebruikersvriendelijke' handleidingen. Bij de rangordetoets bleek die relatie significant ($p = .042$); bij de Chi-kwadraat-toets niet ($p = .107$). We achten de gevonden rangordecorrelatie (.127) te laag, en vooral het gevonden verband te lastig interpreteerbaar om er consequenties aan te verbinden.
 13. Aldus Gerritsen et al. (2000, p. 18), waar kort naar Gerritsen (1996) wordt verwezen. In Gerritsen (1996) zelf worden geen overall scores genoemd. Wel kan uit de daar weergegeven deelresultaten worden gereconstrueerd dat de gemiddelde score van de (26) jongeren 2.18 bedroeg, en die van de ouderen (ook 26 in getal) uitkomt op 3.07.

Bibliografie

- Detienne, K. & Smart, K.L. (1995)**, The battle of paper documentation versus online documentation. In: *Disappearing borders. Proceedings of Forum95 (November 13-15, 1995)*. Dortmund: International Council for Technical Communication (INTECOM), pp. 1-3.
- Gerritsen, M. (1996)**, Engelstalige productadvertenties in Nederland: onbemind en onbegrepen. In: R. van Hout & J. Kruijssen (eds.), *Taalvariëties: toonzettingen en modulaties op een thema*. Dordrecht: Foris Publications, pp. 67-83.
- Gerritsen, M., Korzilius, H., Meurs, F. van & Gijsbers, I. (2000)**, English in Dutch commercials: not understood and not appreciated. *Journal of advertising research*, 40 (4), pp. 17-31.
- Hofstede, G. (1984)**, *Culture's consequences*. (Abridged edition). Newbury park etc.: Sage Publications.
- Hofstede, G. (1995, 7e druk)**, *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Jansen, C. (1999)**, *Zo werkt dat. Het ontwerp van instructieve teksten*. Oratie KU Nijmegen. Nijmegen: Nijmegen University Press.
- Jansen, C. (2000)**, *Zo werkt dat. Het ontwerp van instructieve teksten*. Verkorte versie oratie KU Nijmegen. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 22, pp. 150-159.
- Maes, A., Ummelen, N. & Hoeken, H. (1996)**, *Instructieve teksten. Analyse, ontwerp en evaluatie*. Bussum: Coutinho.
- Pair, R. le, Crijns, R. & Hoeken, H. (2000)**, Het belang van cultuurverschillen voor het ontwerp van persuasieve teksten. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 22, pp. 358-372.
- Petersen, D. (1984)**, *Die Gebrauchsanweisung als kommunikatives Mittel zur Beeinflussung des Gerätebenutzer-Verhaltens*. Hamburg: Universität Hamburg, Fachrichtung Betriebswirtschaftslehre/Marketing.
- Rettig, M. (1991)**, Nobody reads documentation. *Communications of the ACM*, 34 (7), pp. 19-24.
- Schriver, K.A. (1995)**, *Document design as rhetorical action*. Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit der Letteren.

- Schriver, K.A. (1997)**, *Dynamics in document design. Creating texts for readers*. New York: Wiley.
- Steehouder, M. (1994)**, The quality of access: helping users find information in documentation. In: M.F Steehouder et al. (eds.), *Quality of technical documentation*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi, pp. 131-139.
- Vromen, N. & Overduin, M. (2000)**, Handleiding: de Titanic onder de gebruikersondersteuning? *Tekst[blad]*, 6 (1), pp. 42-46.
- Wright, P. (1981)**, 'The instructions clearly state...' Can't people read? *Applied ergonomics*, 12, pp. 131-141.
- Wright, P. (1988)**, The need for theories of NOT reading. Some psychological aspects of the human-computer interface. In: B. Elsendoorn & H. Bouma (eds). *Working models of human perception*. London: Academic Press, pp. 319-340.
- Wright, P., Creighton, P. & Threllfall, S.M. (1982)**, Some factors determining when instructions will be read. *Ergonomics*, 25, pp. 225-237.

Argumenteren met anekdoten

Verkorte versie oratie Universiteit van Amsterdam, 9-2-2001

1. Een gastcollege over de Gruuthuse-affaire

Het is vrijdag 9 september 1988. Een nieuw studiejaar staat op het punt van beginnen. De rode stoeltjes van het Bibliotheektheater in Rotterdam vullen zich met studenten Nederlands-M.O. van een plaatselijke hogeschool. Ze komen voor het openingscollege dat verzorgd wordt door een Leidse gast, een nog jonge hoogleraar. De verwachtingen zijn hooggespannen, want de spreker werd onlangs in de *Haagse Post* een 'nieuwe Huizinga' genoemd.¹

Het college zal gaan over de 'Gruuthuse-affaire'. Voor de niet-neerlandici onder u, en voor neerlandici met een slecht geheugen: deze affaire betreft een discussie over een van de beroemdste handschriften uit de Middelnederlandse letterkunde, het zogenaamde *Gruuthuse*-handschrift. Dit bevat onder meer het welbekende Egidiuslied, met die even fraaie als droevige openingsregels

Egidius, waer bestu bleven?
Mi lanct na di, gheselle mijn.
Du coors die doot, du liets mi tleven.
Dat was gheselschap goet ende fijn,
...

Het geroezemoes in de Rotterdamse zaal verstomt. De Leidse gast steekt van wal. Hij begint met verslag te doen van naspeuringen in de archieven van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Hij vertelt over de notulen van een vergadering van mei 1965. Daarin heeft hij gevonden dat afgesproken is dat op 29 september van dat jaar de Groningse hoogleraar in de Nederlandse letterkunde Heeroma voor de Maatschappij zou komen spreken. Het onderwerp waarover Heeroma het zou hebben, was 'Het lied van Egidius'. Dit

Samenvatting

Met zijn oratie onder de titel *Argumenteren of amplificeren: een vals dilemma. Over nut en noodzaak van anekdotische argumentatie* (uitgegeven door de Vossiuspers UvA) aanvaardde Antoine Braet het ambt van bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van de retorica aan de Universiteit van Amsterdam.

In de retorica worden twee vormen van amplificeren onderscheiden: verticaal amplificeren oftewel overdrijven van de goede of slechte kanten van een zaak of persoon, en horizontaal amplificeren oftewel de tekst langer maken door uit te weiden.

In de retorische theorie wordt de amplificatie gezien als een middel om te emotioneren of te vermaken. Om die reden wees Aristoteles het af als een incorrecte manier om mensen over te halen. Hij was een voorstander van louter zakelijke argumentatie. Het is echter ook mogelijk om amplificerend te argumenteren. Bij deze anekdotische argumentatievorm dreigen drogredenen, maar de techniek kan ook op een aanvaardbare wijze worden gebruikt.

deelt onze spreker niet sec mee, nee, hij verhaalt hoe hij in de notulen heeft gezien dat Heeroma eerst over een ander onderwerp gesproken zou hebben. Dit onderwerp was echter ‘in andere inkt en met een andere pen’ doorgehaald en vervangen door het Egidiuslied.

Zo te zien haakt een enkele student af, maar de meesten worden meegezogen door het verhaal. De jonge Leidenaar gaat verder met een lang citaat uit het verslag van de lezing op 29 september. Heeroma blijkt zijn toehoorders verbijsterd te hebben met de theorie dat de meeste teksten uit het *Gruuthuse*-handschrift niet, zoals altijd was aangenomen, van verschillende schrijvers zijn, maar geschreven zijn door één en dezelfde dichter, te weten de Bruggeling Jan Moritoen.

Na deze start *in medias res* krijgen de Rotterdamse studenten in dezelfde gedetailleerde stijl te horen hoe Heeroma gekomen was aan deze Moritoen-theorie. De spreker weidt uit over Heeroma's bezoek aan een oude studievriend in Voorschoten, over daar ontvangen aantekeningen van de beroemde handschriftenkenner Willem de Vreese, over de daaropvolgende lange treinreis naar huis in Groningen en vele doorwaakte nachten, tot op een nacht hem de theorie inviel.

Een jaar na de lezing voor de Maatschappij, zo luidt de tussenbalans van het gastcollege, heeft Heeroma zijn zienswijze neergelegd in zijn inleiding op een nieuwe uitgave van het *Gruuthuse*-handschrift. De reactie daarop in de vakpers was vernietigend: filologisch gezien klopte er geen barst van. Zo schreef de weldra toonaangevende mediëvist en leermeester van de spreker, W.P. Gerritsen: ‘Zou Heeroma's inleiding geen wetenschappelijke pretentie hebben, dan zou er alle reden zijn om de auteur te feliciteren met zijn verbeeldingskracht en zijn creatief vermogen.’

In de tweede helft van zijn college verhaalt de spreker eerst opnieuw in detail, weer met sprekende citaten, hoe Heeroma ‘kapot was’ van de vakkritiek en hoe hij zich daar met honderden pagina's weerleggingen tegen gekeerd heeft – met als doorslaggevend bedoeld argument dat hij als dichter (Heeroma publiceerde onder de naam Muus Jacobse gedichten) gewoon beter dan de droogstoppels in het vak in staat is aan te voelen dat de gedichten grotendeels van één man zijn... Daarna volgt de spectaculaire ontknoping van het college. De spreker onthult dat volgens recent, zeer technisch onderzoek naar de formele eigenschappen van de *Gruuthuse*-teksten Heeroma er met zijn dichterlijke gevoel toch misschien niet helemaal naast gezeten heeft. De meest geavanceerd-wetenschappelijke argumenten wijzen in 1988 – en nu nog steeds – eerder op het gelijk dan het ongelijk van Heeroma. Chapeau!

Ik vat mijn parafraze van het college van Frits van Oostrom – want hij was natuurlijk de Leidse gastspreker – samen op de manier waarop mijn nieuwe Amsterdamse collega's van de leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica dat zouden doen.² Waar het om gaat, is een meningsverschil over het auteurschap van het *Gruuthuse*-liedboek. Heeroma neemt hierover als standpunt in dat Jan Moritoen zowat de enige auteur is. Zijn belangrijkste argument is dat hij als dichter dit zo aanvoelt. Begrijpelijkerwijze gaan zijn tegenstanders niet op dit onbespreekbare gezagsargument in; ze geven technische contra-argumenten. Die lijken geheel overtuigend te zijn, tot nog geavanceerdere technische argumenten het standpunt van Heeroma weer het overwegen waard maken.

De vraag die zich opdringt, is: waarom beperkte Van Oostrom zelf zich niet tot zo'n zakelijke weergave van de stand van de wetenschap? Afgezien van het feit dat Van Oostrom het als wetenschapshistoricus kennelijk niet primair wilde hebben over de *context of justification*, maar over de *context of discovery*, bestaat daar een retorische verklaring voor. Kort gezegd, komt deze hierop neer: Van Oostrom zag in, of voelde aan, dat hij zijn doel en pu-

blik het best kon bereiken door te amplificeren in plaats van te argumenteren. Of beter, zoals ik in overeenstemming met mijn hoofdthese duidelijk hoop te maken, door tegelijk te amplificeren en te argumenteren.

2. Het begrip ‘amplificatie’

Ik mag aannemen dat u, ook zonder een inleiding in de argumentatieleer bestudeerd te hebben, weet wat ‘argumenteren’ is. Bij ‘amplificeren’ daarentegen zullen velen van u niet verder komen dan te denken aan uw geluidsinstallatie die onder meer uit een amplifier, een versterker, bestaat. Nu, die gedachte is onvoldoende, maar wel in de goede richting. ‘Amplificeren’ betekent als retorische vakterm, zo eenvoudig mogelijk omschreven, inderdaad zo iets als versterken, vergroten of overdrijven. Wat plastischer: aandikken, opkloppen of breed uitmeten. Het is een oude term maar een nog immer actuele activiteit. Velen van ons doen het bijvoorbeeld als we met een sterk verhaal de aandacht van ons gezelschap proberen vast te houden.

Voor een eerste gedachtebepaling is dit genoeg, maar voor mijn retorische verklaring van Van Oostroms aanpak moet ik toch iets meer vertellen over de vele gedaanten van de amplificatie in de retorica. Die gedaanten vallen in twee groepen uiteen: sommige horen tot de zogenoemde verticale, andere tot de horizontale amplificatie.³ Verticaal amplificeren doet een spreker – of schrijver – wanneer hij zaken of personen als belangrijk voorstelt, dit wil zeggen wel als groter dan objectief gerechtvaardigd lijkt. Horizontaal amplificeren houdt in dat hij meer woorden gebruikt dan in een zakelijke stijl nodig zou zijn. Door het gebruik van allerlei stijlmiddelen, zoals de stijlfiguur van de herhaling, maakt hij zijn tekst langer. De grote retoricasystematicus Lausberg spreekt bij dit tweede type van *Breitenamplifizierung*.⁴ Let wel, verticaal en horizontaal amplificeren zijn twee aparte categorieën die los van elkaar kunnen voorkomen, maar meestal gaan ze als inhoud en vorm hand in hand.⁵

Amplificeren doen we niet alleen allemaal nog steeds, maar ongetwijfeld hebben Adam en Eva ook al geamplificeerd. En alle mensen na hen. De oudste overgeleverde theorie over amplificeren stamt echter pas uit de vierde eeuw voor Christus, uit de zogenoemde *Rhetorica ad Alexandrum*. Dit is het oudste bewaard gebleven retoricahandboek uit ongeveer 340 v. Chr., zogenoemd door Aristoteles voor zijn leerling Alexander de Grote geschreven. In dit handboek wordt de amplificatie of, in het Grieks, de *auxêsis*, vooral behandeld als het belangrijkste middel voor een lofredenaar. Voor het geval dat u binnenkort weer een met pensioen gaande collega moet uitzwaaien, geef ik hieruit enkele van de tips om eens lekker uit te pakken:

- 1 wijs op de vele positieve gevolgen van de activiteiten van uw collega;
- 2 haal waarderende opmerkingen aan die gezaghebbende personen ooit over uw collega gemaakt hebben;
- 3 plaats uw collega naast andere collega's van gelijke rang die echter een mindere conduitestaat hebben;
- 4 benadruk dat hij goede dingen herhaalde malen heeft verricht, dat hij de eerste was die die dingen heeft gedaan en dergelijke;
- 5 omschrijf zijn lovenswaardige activiteiten niet in algemene zin, maar geef er een reeks concrete voorbeelden van.

Ongeveer dezelfde theorie, dat wil zeggen een loftopiek oftewel een verzameling cliché-categorieën om lof toe te zwaaien, vinden we in de mogelijk iets minder oude *Rhetorica* van Aristoteles. Maar daarnaast noemt Aristoteles, evenals latere Romeinse retorici, de amplificatietechniek nadrukkelijker ook als middel voor gerechtelijke pleiters. In dit verband werkt hij met een voor mijn betoog zeer belangrijke klassiek-retorische oppositie. Enerzijds, zegt hij, moeten pleiters feiten *aantonen* en anderzijds moeten zij feiten *amplificeren*. Het aantonen moet eerst gebeuren en wel in de argumentatieve kern van de rede; pas als de feiten vaststaan, kunnen ze op een effectieve wijze geamplificeerd worden in de peroratie. Dus eerst moet bewezen worden dat de aangeklaagde ook werkelijk zijn moeder vermoord heeft. Pas daarna kan – met het oog op een zo zwaar mogelijke straf – uitgebreid worden over de gruwelijkheid van moedermoord in het algemeen en de wrede wijze waarop deze in dit concrete geval gepleegd is in het bijzonder.

Naast de verticale amplificatievormen staan de horizontale typen – in de klassieke retorica uitvoerig behandeld door Quintilianus. De extreme vormen daarvan zijn puur verbaal. Dat wil zeggen dat daarbij de tekst verlengd wordt, terwijl er inhoudelijk niets of bijna niets wordt toegevoegd. Dezelfde inhoud wordt door letterlijke of synonieme herhaling een keer of drie onder woorden gebracht. Tegenwoordig is deze techniek, een verbaal surplace, een talig watertrappelen, populair bij columnisten met een retorische inslag. Zo noteerde ik ooit van Henk Spaan, een van de vele met succes gesjeeste studenten Nederlands van de UvA, de volgende uitspraak over voormalig premier Lubbers, onze huidige helper van ‘arme sloebers’: ‘Hoofdschuddend heb ik de in *Vrij Nederland* gepubliceerde cijfers gelezen. Vijfhonderdduizend gulden heeft Lubbers’ corruptie hem tenslotte opgeleverd. Een half miljoen. Vijf ton. Niet meer dan een bungalow in Bloemendaal.’ (Prijspeil jaren tachtig.)

Andere amplificerende stijlmiddelen maken niet alleen de tekst langer, maar voegen ook inhoud toe in de vorm van detaillering. Dat geldt bijvoorbeeld voor de belangrijke techniek van het aanschouwelijke ooggetuigeverslag. Deze techniek wordt *evidentia* of *descriptio* genoemd en ook *sub oculos subiectio*, voor het geestesoog van het publiek oproepen.⁶ Dit is een kunstgreep die zich goed leent voor de gedetailleerde en plastische beschrijving van het misdrijf in de peroratie van een aanklacht, maar het middel is in het algemeen geschikt om te concretiseren en te dramatiseren.⁷ Daartoe moet ook de wijze van formuleren bijdragen. Belangrijk is bijvoorbeeld om een gebeurtenis uit het verleden in een *praesens historicum* te verslaan. Ook het sprekend opvoeren van betrokkenen, in de directe rede dus, valt aan te raden.⁸

Duiden we de verticale en horizontale amplificatievormen in termen van de retorische systematiek, dan komen we – voor de gelegenheid wat simplificerend⁹ tot het volgende.

De verticale amplificatie hoort tot de *inventio*, de vinding van de inhoud van de rede. Om verticaal te amplificeren staan de spreker topen tot zijn beschikking om inhoud te geven aan zijn loftuiting of emotioneel appèl. Dat levert, is de klassieke suggestie, niet-argumentatieve passages op. In lofredes hoeft in klassieke ogen namelijk in het geheel niet geargumenteed te worden. En in strafredes komt de amplificatie pas in de peroratie, na de zake-lijke argumentatie in de kern van het betoog. De functie van het verticaal amplificeren is ook niet overtuigen, maar indruk maken of emotioneren: niet *probare* dus, maar *movere*.

De horizontale amplificatie hoort tot de *elocutio*, de verwoording of stilering van de gevonden inhoud. Om horizontaal te amplificeren kan de spreker een greep doen uit een

Argumenteren met anekdoten

heel arsenaal aan stijlfiguren. Vele daarvan hebben primair een emotionerend effect, maar ze werken ook wel amuserend; dus weer *movere* en daarnaast *delectare*. Ze dienen niet de zakelijke oordeelsvorming via *probare*.

Volgens Cicero vormt de amplificatie het toppunt van de welsprekendheid, maar even waar is dat geen retorisch middel meer heeft bijgedragen aan de negatieve connotatie van de term 'retoriek'. Het is immers niet in de laatste plaats de amplificatie die verantwoordelijk is voor holle praat, onoprechtheid en pathetiek. Voor zover toehoorders zich er gevoelig voor tonen, ligt dit toch wel aan hun dubieuze niveau. Zo zullen, vermoed ik, ook de links gerichten onder u niet graag betrappt worden op bijval voor de amplificerende taal van stakingsleiders van, pakweg, de Abva-Kabo.

Deze reserves ten opzichte van een amplificerende stijl bestonden reeds in de Oudheid, bijvoorbeeld bij critici van Cicero's als te retorisch beoordeelde spreektrant. Maar al bij Aristoteles treft ons een streng oordeel. Wat hij in zijn *Rhetorica* aan te merken heeft op de bestaande retoricahandboeken komt namelijk in feite neer op het afwijzen van elke vorm van amplificatie, zowel de verticaal-inhoudelijke als de horizontaal-stilistische varianten. Volgens Aristoteles zou een gerechtelijk pleidooi, waarop de bestaande handboeken gericht waren, idealiter namelijk uit niets anders dan een standpunt – de beschuldiging – en een argumentatief betoog mogen bestaan. Een inleiding en een slot waarin het publiek bespeeld wordt en waarvoor de bestaande handboeken vele richtlijnen ter amplificatie verschaffen, vond hij even overbodig als verwerpelijk. De argumentatie van de pleiters wilde hij zelfs beperkt zien tot het bewijs van de feiten; uitweiden over verzachtende omstandigheden vond hij al te ver gaan: daarover moesten de rechters zich maar zelfstandig een oordeel vormen. En dit tot een feitenbewijs gereduceerd pleidooi zou, als het aan Aristoteles lag, eigenlijk gebracht moeten worden in een zo zakelijk mogelijke stijl. Meeslepende formulering en dito voordracht vond hij duidelijk uit den boze. (Om misverstand te voorkomen: al vond Aristoteles alle vormen van amplificatie eigenlijk verwerpelijk, hij behandelde ze wel als middelen die nu eenmaal effectief zijn.)¹⁰

De stelling die ik in de rest van mijn betoog wil verdedigen, is dat Aristoteles, die strenge logicus, er met zijn al te rigoureuze afwijzing van de amplificatie naast zat. Ik wil aannemelijk maken dat de absolute tegenstelling tussen amplificeren en argumenteren een vals dilemma is. Iemand die amplificeert, kan wel degelijk tegelijk argumenteren. Sterker nog, in belangrijke gevallen is een bepaalde vorm van amplificeren zelfs de meest aangewezen argumentatievorm. Dat daarbij allerlei drogredenen dreigen, doet daar niets aan af. Een correcte sliding grenst nu eenmaal aan een overtreding.

3. De amplificerende argumentatie in Van Oostroms gastcollege

Terug naar Van Oostrom, mijn eerste kroongetuige. Ik stip eerst even aan *dat* hij amplificeert; daarna probeer ik te verklaren *waarom* hij zich hiertoe genoopt voelde. Duidelijk zal zo worden dat hij al amplificierend tegelijk ook argumenteert én dat amplificeren hier de aangewezen argumentatievorm is.

Dat Van Oostrom amplificeert, blijkt zowel in het klein als in het groot. Eén voorbeeld van een kleinschalige amplificatie: wanneer hij vermeldt dat de correctie in de notulen 'met andere inkt en met een andere pen' is aangebracht, dan laat hij zijn publiek als het ware over

zijn schouder meekijken naar een uitvergroot detail. De grootschalige amplificatie is min of meer een optelsom van dit soort camerabeweging: wat hij laat zien is een film vol close ups waarin hoofdrolspeler Heeroma een heroïsche strijd levert tegen wat eerst een overmacht lijkt, maar die hij postuum toch min of meer verslaat. Wat dit amplificeren nu argumentatief maakt, is dat deze film, in dit opzicht een b-film, een expliciete moraal heeft. Volgens Van Oostroms slotzin 'leert het vervolghet verhaal van *Gruuthuse* eerst en vooral hoe *spannend* ook neerlandistiek kan zijn.' Met andere woorden, zijn gastcollege is één grote voorbeeldargumentatie, waarbij het voorbeeld grotendeels verhalend gebracht wordt. Het betreft hier anekdotische argumentatie, een symbiose van amplificatie en argumentatie.

Waarom nu koos Van Oostrom voor zijn amplificerende aanpak? Ik zie drie retorische redenen, die voortvloeien uit de drie opgaven waarvoor elke spreker staat: hij moet de aandacht krijgen en vasthouden, hij moet voldoende begrijpelijk zijn en hij moet zijn boodschap aanvaard krijgen.¹¹

In de meeste argumentatietheorieën wordt ervan geabstraheerd, maar om te overtuigen moet men in de praktijk meestal eerst de aandacht trekken. In een betere wereld is het natuurlijk anders, maar hier en nu zit een gemiddeld publiek eerder op amusement dan op een argument te wachten. In de speciale situatie waarin Van Oostrom zich bevond, gold de eis van aantrekkelijkheid nog eens extra. Klassiek gezien, is een openingscollege – net als een oratie trouwens – een tweeslachtig genre. Enerzijds behoort het tot het didactische genre, maar anderzijds valt het onder de gelegenheidstoespraak, het *genus demonstrativum*. Volgens Aristoteles gaat het bij dit genus, dat hij epideiktisch noemde, niet zozeer om een serieus betoog; het gaat er eerder om dat de spreker zijn welsprekendheid tentoonspreidt. Het publiek vormt zich ook primair een oordeel over de prestaties van de spreker en niet over de besproken kwestie. Wat op het spel staat, is de reputatie van de spreker als performer, die vaak ook in de eerste plaats als zodanig is uitgenodigd. Dat was zeker ook het geval met Van Oostrom. Wel, hij zal de organisatoren met zijn handelsmerk, het verhalende betoog, zeker niet teleurgesteld hebben. Zoals hij later met zijn narratieve argumentatie over Maerlants wereld de jury zo wist te boeien dat hij de AKO-literatuurprijs won.

Maar om echt te overtuigen is aandacht alleen niet voldoende, het publiek moet het betoog ook nog kunnen volgen. In dit opzicht was het de voorkennis van zijn publiek die Van Oostrom het gebruik van voorbeeldargumentatie ingegeven zal hebben. Dit publiek bestond grotendeels uit beginnende eerstejaars. Voor dit type toehoorders is verhalende voorbeeldargumentatie niet alleen het meest meeslepend, maar ook het meest toegankelijk. Om dezelfde reden worden, zoals bekend, ook oraties vaak aan voorbeelden opgehangen.

Ten derde: het was de aard van zijn centrale stelling die Van Oostrom praktisch heeft gedwongen tot argumenteren in de vorm van amplificerende voorbeeldargumentatie. Ik herhaal die stelling nog één keer: 'Eerst en vooral leert het vervolghet verhaal van *Gruuthuse* hoe *spannend* ook neerlandistiek kan zijn.' Een dergelijke loftuitende stelling, met nadruk op 'spannend', laat zich nauwelijks anders aanvaardbaar maken dan met een spannende anekdote.

Ik heb nu één – hopelijk een beetje aantrekkelijk, duidelijk en overtuigend – voorbeeld gegeven van een publiek en een stelling die als het ware om amplificerende argumentatie smeken. Wat meer voorbeelden lijken echter gewenst en dan liefst van stellingen die een wat grotere maatschappelijke relevantie hebben dan de bewering dat ook de neerlandistiek

Argumenteren met anekdoten

best wel spannend kan zijn. Ik kies daarvoor opnieuw moderne voorbeelden. Met opzet geen toespraken deze keer, al horen ze inhoudelijk wel bij een klassiek oratorisch genre, te weten het *genus deliberativum*. In dit beraadslagende type draait de discussie om een actie om een probleem op te lossen, naar het oordeel van Aristoteles de meest belangwekkende discussiesoort.

4. Anekdotische argumentatie in fondswerving en sturende voorlichting

Ik begin met een paar voorbeelden afkomstig uit twee hedendaagse persuasieve genres die in mijn vak taalbeheersing momenteel veel aandacht krijgen: fondswerving voor goede doelen en sturende voorlichting over bijvoorbeeld gezondheid.¹² Voor beide genres worden ruwweg dezelfde media gebruikt, zoals advertenties in de pers, billboards, t.v.-spotjes, internet, folders, brochures en direct mail. Denk maar aan wat u in de bus krijgt van het Wereld Natuur Fonds, de Novib, Amnesty, Natuurmonumenten, Het Koningin Wilhelmina Fonds enz., en aan campagnes zoals *Je bent een rund als je met vuurwerk stunt* en *Drank maakt meer kapot dan je lief is*. Ik toon een paar gevallen van de anekdotische argumentatie die zo typerend is voor het tekstmateriaal van deze organisaties en campagnes.

	<p>Een kind als Joli heeft u nodig</p> <p>Dit is Joli. Een meisje dat in Bouale woont, een dorpje in Togo in Afrika. Haar ouders hebben een klein stukje land waarop ze katoen en gierst verbouwen. Ze hebben ook wat kippen, twee schapen en een geit. Ze vechten dagelijks tegen de armoede. Zo is er in Bouale gebrek aan schoon drinkwater, de opbrengst van het land is onvoldoende en hun zelf gebouwde huizen zijn er slecht aan toe.</p>
--	---

Figuur 1: Voorkant en tekstfragment folder Foster Parents Plan

Wat we hier (zie figuur 1) en in vergelijkbare gevallen zien, is een verhaaltje dat wordt opgehangen aan een individu, meestal voorzien van naam en foto. Er worden details versprekt over de problematische situatie waarin het individu zich bevindt. De functie van een en ander is het publiek te doordringen van de ernst van de situatie. Bij fondswerving gaat het om de situatie van een ander, veelal categorie Afrikaan, waaraan wij wat kunnen doen door geld te storten. Daartoe wordt medelijden opgewekt (*appeal to pity*). (Terzijde: denk niet dat deze persoonsgerichte aanpak alleen door Fosters Parents Plan, met zijn omstreden adoptieformule, wordt gehanteerd. Ik had u bijvoorbeeld ook Zalissa uit Burkina Faso van de Novib kunnen tomen, maar die was iets minder vertederend.)

Figuur 2: voorkant en tekstfragment folder 3VO

Zoals men ziet in figuur 2, is de aanpak – nu deels in de directe rede – bij dit soort voorlichtingsteksten in principe hetzelfde. Alleen betreft het nu, via een analoog geval, een situatie waarin de beoogde lezers zelf terecht dreigen te komen, maar waaraan ze wat kunnen doen door hun onverantwoord gedrag te veranderen. In dit geval wordt vaak met *fear appeal* angst aangejaagd.

Beide typen anekdotische boodschappen hebben drie hier relevante kenmerken: ze kunnen niet automatisch op de aandacht en niet op voldoende voorkennis van het publiek rekenen en ze draaien om een stelling die zich zo laat formuleren: ‘er doet zich nu al of er kan zich straks een ernstige situatie voordoen die om actie van u vraagt.’ Moderne tekstschrijvers hebben kennelijk het gevoel dat dit type publiek en stelling om amplificerende voorbeeldargumentatie vraagt. Klassieke retorici zouden dit op intuïtieve gronden zeker beamen, maar er is bij deze moderne genres ook recente empirische evidentie.

In het moderne sociaal-psychologische persuasie-onderzoek, dat met de argumentatietheorie de belangrijkste voortzetting van de klassieke retorica vormt, is er veel effectonderzoek naar dit soort persuasiepogingen gedaan. Zo heeft men de overtuigingskracht van de getoonde anekdotische argumentatievorm vergeleken met het verstrekken van statistisch cijfermateriaal ontleend aan keurige steekproeven. Baesler en Burgoon melden in hun overzichtsartikel uit 1994 dat in 13 van de 19 gerapporteerde experimenten de anekdotische aanpak overtuigender bleek te zijn dan de statistische.

Hoe onlogisch die uitkomsten ook lijken te zijn, ze stemmen wel overeen met het feitelijke alledaagse gedrag. Nisbett e.a. wijzen in hun studie naar het inductieve redeneren van het brede publiek op het geval van de presidentsvrouwen Betty Ford en Nancy Reagan. Pas de publiciteit over de vroegtijdige ontdekking van hun individuele borstkanker deed Amerikaanse vrouwen zich massaal voor onderzoek melden, wat met veel gefundeerder statistisch voorlichtingsmateriaal niet gelukt was.¹³

Niettemin blijkt anekdotische argumentatie niet altijd overtuigender te zijn en uit de oudere experimenten blijkt ook niet goed waarom deze argumentatievorm vaak zo superieur is. Recent onderzoek hiernaar, onder meer van mijn Nederlandse collega's Hoeken

Argumenteren met anekdoten

en Van Wijk,¹⁴ resulteerde weer eens in een aantal aardige staaltjes van herontdekking van klassieke inzichten.

In de eerste plaats – het gaat hier wel primair om de factor aandacht – lijkt de meestal grotere overtuigingskracht van anekdotes te schuilen in de levendiger stijl waarin die gewoonlijk gegoten worden. Presenteert men de statistische gegevens even levendig, dan verliest de anekdote zijn voorsprong. Met andere woorden, het effect is afhankelijk van amplificerende stijlmiddelen die concretiseren en dramatiseren:

Ze hebben ook wat kippen, twee schapen en een geit.

‘Maar met mijn vriendin liep het slechter af. Ja, ze leeft nog wel. Maar ze is vanaf haar middel verlamd en zal de rest van haar leven in een rolstoel zitten.’

In de tweede plaats – dit betreft de begrijpelijkheid – lijkt het publiek er toe te doen: naarmate het opleidingsniveau lager is, lijkt het gevoeliger voor de anekdotische aanpak. Dit is ook in recent onderzoek overigens eerder een bijgedachte dan onderzocht,¹⁵ maar het sluit aan bij de gedachte van Aristoteles dat voorbeeldargumentatie vooral effectief is bij een simpel publiek.

In de derde plaats – dit houdt verband met de aanvaardbaarheid – koesteren Hoeken en Van Wijk het vermoeden dat het type stelling waarvan men probeert te overtuigen er wat toe doet.¹⁶ Ze denken dat anekdotische argumentatie geschikter is om een waardeoordeel te ondersteunen dan een zijnsoordeel. Dus eerder bij ‘Een leveraandoening als gevolg van drinken is verschrikkelijk’ dan bij ‘Een leveraandoening als gevolg van drinken is waarschijnlijk’. Door hun, ook naar eigen zeggen, minder gelukkige onderzoeksopzet zijn ze er nog niet in geslaagd dit aan te tonen, maar ik raad ze aan de moed niet op te geven. Hun vermoeden spoort immers met het klassieke onderscheid tussen het aantonen en amplificeren van feiten.

5. Anekdotische argumentatie in oorlogspropaganda

De laatste illustratie ontleen ik aan een genre dat wel bijzonder maatschappelijk relevant is. Het genre is al eeuwen oud, maar bereikte pas in de twintigste eeuw zijn treurige hoogtepunt: de oorlogspropaganda. Het gaat om het geval van Nayirah, een meisje uit Koeweit dat met een beruchte getuigenverklaring er op beslissende wijze toe heeft bijgedragen dat de Amerikanen zich begin 1991 in de Golfoorlog hebben gestort en de operatie Desert Storm zijn begonnen. U zult de details niet allemaal kennen of paraat hebben. Het zat zo.

In de zomer van 1990 viel het leger van Saddam Hoessein Koeweit binnen. Al gauw deden er gruwelverhalen de ronde over het gedrag van de Irakese bezetters. Koeweit probeerde, onder verwijzing naar deze verhalen, Amerika tot inmenging te verleiden. In dit kader moet de verklaring van Nayirah geplaatst worden. Deze Nayirah, die zich voordeed als een 15-jarige verpleegster uit een ziekenhuis in Koeweit-stad, legde op 10 oktober 1990 een getuigenverklaring af voor een Mensenrechtencommissie van het Amerikaanse Congres. Volgens het verslag vertelde zij het volgende:

I volunteered at the al-Addan hospital... While I was there, I saw the Iraqi soldiers come into the hospital with guns, and go into the room where 15 babies were in incubators [couveuses]. They took the babies out of the incubators, took the incubators, and left the babies on the cold floor to die.

Wat we hier zien is, ondanks de korthed, een klassieke *evidentia*: het is een ooggetuigeverslag van een afschuwwekkende gebeurtenis, dat met welgekozen emotionerende details ('with guns', '15' en 'on the cold floor to die'), een totaalbeeld voor ons geestesoog neerzet.¹⁷ Het kan tegelijk dienen als een voorbeeldargumentatie voor de stelling dat de mensonterende situatie in Koeweit Amerika verplicht tot ingrijpen – vergelijk meer recentelijk de beelden van stromen vluchtende Kosovaren. Als zodanig is het voorbeeld ook zeker tien keer door president Bush-senior pro ingrijpen in de oliestaat aangehaald – hij sprak steeds over baby's die als 'firewood', als brandhout, op de grond werden gesmeten. En niet zonder succes, want bij de stemming in de senaat, die slechts een meerderheid van vijf stemmen voor ingrijpen opleverde, hebben zeven senatoren zich in hun stemverklaring op het voorbeeld beroepen.

Met andere woorden, dat amplificerende voorbeeldargumentatie heel effectief kan zijn, is in de Nayirah-casus niet in een sociaal-psychologisch experiment, maar in de meest realistische praktijk aangetoond. Dat naderhand gebleken is dat de hele getuigenverklaring van Nayirah op kosten van Koeweit in scène is gezet door een PR-bureau, dat Nayirah zelf geen verpleegster was, maar de dochter van de ambassadeur van Koeweit in Amerika en dat haar horrorverhaal geheel uit de duim gezogen was, maakt voor mijn betoog niet uit.

Tot zover mijn verzameling voorbeelden. Ik neem aan dat deze verzameling voldoende steun geeft aan mijn stelling dat amplificeren, in de vorm van anekdotische argumentatie, goed kan samengaan met argumenteren. Ook de effectiviteit ervan lijkt wel vast te staan. Maar, zullen normatieve argumentatietheoretici of gewoon mensen met een kritische geest zeggen, is dit soort amplificerende argumentatie ook rationeel aanvaardbaar? Is er wel van serieuze argumentatie sprake? Hebben we hier niet veeleer met drogredenen te maken?

Inderdaad, het heeft er alle schijn van dat ik u een bloemlezing van drogredenen heb voorgesteld. Zo neigt het betoog van Van Oostrom toch wat te veel naar de drogreden van een niet-representatief voorbeeld. Immers, zelfs de meest enthousiaste neerlandicus zal moeilijk kunnen volhouden dat de neerlandistiek geregeld zo spannend is als de Gruuthuse-zaak. En in de overige voorbeelden lijken nog de volgende drogredenen voorbij te komen: het *argumentum ad baculum* (gelijk willen krijgen door te dreigen, in het rij-alcoholvrij-geval), het *argumentum ad misericordiam* (idem door zielig te doen, in het Foster Parents- en Nayirah-geval) en de autoriteitsdrogreden (drogreden van partijdigheid, bij Nayirah). Het lijkt al met al ook eerder om emotioneren dan om argumenteren te gaan. Met andere woorden: had Aristoteles niet toch gelijk?

Het vraagt een tweede oratie om van alle gegeven voorbeelden in detail te bespreken of, en in welke mate, er echt sprake is van een drogreden. Laat ik er dit van zeggen: naar mijn oordeel zit er aan alle voorbeelden wel een luchtje en dat is ook niet toevallig, want amplificerende voorbeeldargumentatie is van nature tot het kwade geneigd. Men kan zelfs stellen dat amplificeren per definitie drogredelijk is, want amplificeren betekent overdrijven, iets gekleurd voorstellen.

Maar dit is toch een te gemakkelijke oplossing. Interessant is juist dat anekdotische

voorbeeldargumentatie niet in principe onredelijk is. Het is mogelijk om deze vorm correct te hanteren. Voorbeelden kunnen representatief zijn en feitelijke details kunnen een juist beeld geven. Dat deze details emoties kunnen oproepen, kan geen bezwaar genoemd worden. De werkelijkheid in kwestie roept hier immers ook emoties op. En wat het indringend weergeven van deze details betreft, heeft Alan Brinton opgemerkt dat deze wijze van presenteren bij de rapportage van bepaalde voorvallen de enig adequate evocatie van de werkelijkheid vormt.¹⁸ Met Brinton en Douglas Walton, die hier meer en zeker niet altijd met mijn instemming over geschreven hebben, sta ik op het standpunt dat emotionele argumentatie geen *contradictio in terminis* is.¹⁹ In het bijzonder in het kader van zogenoemde pragmatische argumentatie, argumentatie voor het ondernemen van een actie, kan deze vorm nuttig en noodzakelijk zijn bij het aangeven van de ernst van de problemen.²⁰ Ook kritische beoordelaren hoeven zich hier niet doof voor te houden, want emoties als mededogen en verontwaardiging horen – mits ter zake en afgewogen tegen andere relevante factoren – tot de betere motieven voor het menselijk handelen.

Noten

- 1 Kortheidshalve zijn in deze beknopte versie de meeste noten, onder meer met vindplaatsen van het gebruikte illustratiemateriaal en van plaatsen in klassieke bronnen, weggelaten. Alleen noten met verwijzingen naar de belangrijkste 'theoretische' studies zijn gehandhaafd.
- 2 In een zogenaamd analytisch overzicht; zie bijvoorbeeld Van Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1995, 138, 154 en 158).
- 3 Zie voor dit onderscheid en deze termen Curtius (1954, 483) en Lausberg (1971, 35-36). Ik blijf in deze oratie buiten de kwestie of de horizontale vorm een later middeleeuws idee is (zie Faral 1924, 61). Het materiële onderscheid bestond in elk geval ook al in de antieke retorica.
- 4 Lausberg (1973, 146 en 224).
- 5 Zie voor een beknopte beschrijving van de onderlinge verhouding het registerdeel van Lausberg (1973, 645) *s.v. amplificatio*. Wanneer men met bijvoorbeeld een enkele hyperbolische term in plaats van een zakelijk woord verticaal amplificeert, dan is er geen sprake van tekstverlenging. Als men 'op zijn middeleeuws' (zie Faral in noot 3) amplificeert, d.w.z. uitweidt zonder de opzet tot versterken of overdrijven, dan ontbreekt de verticale dimensie.
- 6 Zie voor deze terminologie, een uitvoerige behandeling van deze figuur en verwijzingen naar plaatsen bij klassieke auteurs: Lausberg (1971, 118 en 1973, 399-407).
- 7 Bij Lausberg (1973, 401) wordt opgesomd welke onderwerpen zich verder voor de *evidentia*-stijlfiguur lenen.
- 8 Zie de bespreking bij Lausberg (1973, 404-406).
- 9 In feite stellen de klassieke retorici (tot wie ik me in het volgende beperk) de amplificatie niet altijd als niet-argumentatief en als louter gericht op *movere* voor. Zie voor nuanceringen bij de uitspraken in de twee volgende alinea's noot 19-25 van de volledige uitgave van de oratie.
- 10 Zie Braet (1999) over het tegelijk verwerpen én behandelen van onaanvaardbare middelen in de *Rhetorica*.
- 11 Zie Leeman en Braet (1987, 60 en 62). Een moderne variant is aan te treffen bij hedendaagse sociaal-psychologische persuasie-onderzoekers (zie Hoeken 1998, waarin deze drieslag de leidraad van behandeling is en waarin op p. 55 verwezen wordt naar het werk van McGuire als inspiratiebron).
- 12 In het bijzonder Hans Hoeken heeft hierover, vaak samen met anderen, gepubliceerd. Zie Hoeken (1998) met verwijzingen.
- 13 Nisbett e.a. (1976, 132). N.B. Ik koos voor de iets andere voorstelling van zaken in O'Keefe (1990, 169).

- 14 Hoeken en Van Wijk (1997); (zie ook Hoeken 1998, par. 5.3). Verder het onderzoek van Baesler en Burgoon (1994).
- 15 Zie voor de bijgedachte over de invloed van het opleidingsniveau bijvoorbeeld Hoeken en Van Wijk (1997, 353). Het bescheiden opgezet en uitgewerkt onderzoekje onder twintig lager en twintig hoger opgeleide proefpersonen van Opmeer (2001) wijst expliciet in deze richting.
- 16 Hoeken en Van Wijk (1997) en Hoeken (1998). Zij spreken bij waardeoordelen van wenselijkheidsstandpunten en bij zijnsoordelen van waarschijnlijkheidsstandpunten. Opmeer (2001) hanteerde dit onderscheid ook en vond inderdaad aanwijzingen dat het vermoeden van Hoeken en Van Wijk klopt, dat anekdotische argumentatie overtuigender is bij waardeoordelen/wenselijkheidsstandpunten.
- 17 Zie Lausberg (1973, 400) voor de notie totaalbeeld.
- 18 Brinton (1994, 40).
- 19 Zie naast Walton (1995 en 1997) ook Walton (1992). En naast Brinton (1994) ook Brinton (1988).
- 20 Vergelijk de argumentatie bij het significantie *stock issue* in academische beleidsdebatten: zie Braet en Schouw (1998). Zie ook Hoeken (1997) en Walton (1997) voor het verband met pragmatische argumentatie.

Bibliografie

- Beasler, J.E. en J.K. Burgoon (1994).** 'The temporal effects of story and statistical evidence on belief change.' *Communication Research* 21, 582-602.
- Braet, A. (1999).** 'Aristoteles' *Rhetorica*. Een werk dat pathos veroordeelt én behandelt.' *Taalbeheersing* 21, 206-219.
- Braet, A. en L. Schouw (1998).** *Effectief debatteren*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Brinton, A. (1988).** 'Pathos and the Appeal to Emotion: an Aristotelian Analysis.' *History of Philosophy Quarterly* 5, 207-219.
- Brinton, A. (1994).** 'A Plea for Argumentum ad Misericordiam.' *Philosophia* 23, 25-44.
- Curtius, E.R. (1954).** *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern: Franck.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst en A.F. Snoeck Henkemans (1995).** *Argumentatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Faral, E. (1924).** *Les arts poétiques du XIIIe et du XIIIe siècles*. Paris: Champion.
- Hoeken, H. (1997).** 'Een model voor de rol van argumenten in het overtuigingsproces.' In: H. van den Bergh e.a. (red). *Taalgebruik ontrafeld. Bijdragen van het zevende VIOT-taalbeheersingscongres (...)*. Dordrecht: Foris, 55-65.
- Hoeken, H. (1998).** *Het ontwerp van overtuigende teksten*. Bussum: Coutinho.
- Hoeken, H. en C. van Wijk (1997).** 'De overtuigingskracht van anekdotische en statistische evidentie.' *Taalbeheersing* 19, 338-357.
- Lausberg, H. (1971) (1e dr. 1963).** *Elemente der literarischen Rhetorik*. München: Huebner.
- Lausberg, H. (1973) (1e dr. 1960).** *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Huebner.
- Leeman, A.D. en A.C. Braet (1987).** *Klassieke retorica*, Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.
- Nisbett, R.E. e.a. (1976).** 'Popular induction: Information is not necessarily informative.' In: J.S. Carroll en J.W. Payne (red.), *Cognition and social behavior*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 113-133.
- O'Keefe, D.J. (1990).** *Persuasion. Theory and research*. Newbury Park etc: Sage Publications.
- Opmeer, K. (2001).** *Fear appeal & evidentie: een overtuigende combinatie?* Doctoraalscriptie Taalbeheersing, Opleiding Nederlandse taal en cultuur, Universiteit Leiden.
- Walton, D. (1992).** *The Place of Emotion in Argument*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Walton, D. (1995).** 'Appeal to Pity: A Case Study of the *Argumentum Ad Misericordiam*.' *Argumentation* 9, 769-784.
- Walton, D. (1997).** *Appeal to Pity: Argumentum ad Misericordiam*. New York: SUNY.

Boek beoordelingen

Wijk, Carel van (2000). *Toetsende statistiek: basistechnieken. Een praktijkgerichte inleiding voor onderzoekers van taal, gedrag en communicatie. Toetsende statistiek op de computer: basistechnieken. Instructie- en oefenboek SPSS onder Windows voor onderzoekers van taal, gedrag en communicatie.* Bussum: Coutinho. ISBN 9062831729/9062831737. Prijs: fl. 49,50 / 34,50. (280 pp./139 pp. plus diskette). Internetsite uitgever: www.coutinho.nl

Op het nieuwe statistiekboek van Carel van Wijk staat een afbeelding van een bezige bij op een honingraat. Een bij op een statistiekboek dat zich richt op onderzoekers van taal, gedrag en communicatie; dat lijkt niet de meest voor de hand liggende metafoor. Een kort onderzoek op de statistiekboeken in mijn boekenkast (een selecte steekproef, dus we mogen niet generaliseren) laat zien dat het ook niet overeenkomstig de 'statistische traditie' op dit gebied is: "zestig procent van de statistiekboeken bevatte abstracte afbeeldingen; een kwart van de boeken had een omslag waarop mensen staan, tien procent bevatte de titel, al dan niet gelardeerd met wat formules, en slechts in vijf procent stond er een plaatje met beesten op." Met de rapportage van deze bevindingen (statistische resultaten schrijf je in de onvoltooid verleden tijd en procent moet voluit en mag slechts tussen haakjes tot '%' worden afgekort) heb ik overigens al van een van de sterkere punten van dit boek gebruik gemaakt; de rapporteeradviezen van Van

Wijk kunnen door alle onderzoekers ter harte worden genomen. Maar dat geeft nog geen antwoord op de beginvraag over de relatie tussen bijen en taal, gedrag en communicatie. De auteur geeft het zelf op de colofonpagina: "Verzamel met ijver; Bewaar met systeem; Verwerk met geduld; Leef van de nectar." Blijkbaar wil Van Wijk met dit boek deze wijsheid overdragen; alhoewel het boek voornamelijk handelt over de derde regel hiervan: de hoofdmoot gaat over het verwerken of analyseren van statistische gegevens en dat toegespitst op de toetsende statistiek. In het voorwoord gaat Van Wijk dieper in op een aantal uitgangspunten bij de samenstelling van dit boek. Deze bieden een blik op de ideeën van de auteur over de rol van statistiek in onderzoek en geven ook een beeld van de beoogde doelgroep van het boek. Ik zal hierop terugkomen na een bespreking van de inhoud en het belang van het boek en daarmee proberen inzicht te geven in welke mate je van nectar kunt leven na lezing van dit boek.

Inhoudsbeschrijving

Tot nu toe is gesproken over één boek. Dat is niet juist. Het zijn in feite twee boeken, een handboek 'Toetsende statistiek: basistechnieken' en een instructie- en oefenboek 'Toetsende statistiek op de computer'. Bovendien kun je voor ondersteuning terecht op de internetsite van de uitgever. Daar staan de uitwerkingen van de opgaven en de errata. Daarmee staat deze uitgave midden in deze tijd. Het handboek is evenwel het belangrijkste deel van het geheel en dit bevat twee delen die vooraf worden gegaan door een inleiding. Het boek begint met een verhelderend betoog over de rol van statistiek, de kwade reuk (wisselende definities en vertekende plaatjes) en het nut van statistiek. Het eerste deel gaat over de fundamenten van statistische toetsing en behandelt achtereenvolgens: getallen en

metingen (onder andere de meetniveaus: nominaal, ordinaal, interval en ratio), descriptieve maten (zoals het gemiddelde en de standaardafwijking), scoreverdelingen (frequentieverdelingen en kruistabellen), kansverdelingen (met onder andere de normaalverdeling en betrouwbaarheidsintervallen) en een bespreking over het opstellen van een procedure voor statistische toetsing. Kortom het eerste deel is een inleiding op wat je zoal moet weten alvorens je met statistische toetsen aan de slag kunt gaan. Ik zou daaruit de goede raad die Van Wijk geeft in navolging van de beroemde statisticus Hays, hier willen overnemen. Het is een advies voor rapportage van onderzoeksresultaten op het terrein van de taalbeheersing: geef naast (of zelfs in plaats van) de p-waarden, u kent ze wel de sterren***parade in de tabellen, ook de betrouwbaarheidsintervallen omdat die informatiever zijn. Voor meer uitleg verwijs ik graag naar Van Wijk (handboek, p. 104).

Na de behandeling van de fundamenteën, volgt in het tweede deel de meer praktische invulling ervan: de toetsing van verschillen en relaties. Daarin komen de elementaire statistische technieken aan de orde. Het deel start met twee schema's, een over de keuze van een statistische toets en een ander over de keuze van een relatie-maat. De verschiltoetsen die in het boek aan de orde komen zijn: de t-toets, de eenweg variantieanalyse en de chi-kwadraat-toets. De toetsen van relaties bestaat uit correlatie en regressie, en de bepaling van interne consistentie (met Cronbach's Alpha) en de mate van overeenstemming tussen twee beoordelaars (met Cohen's Kappa). Bij een aantal procedures plaatst Van Wijk kanttekeningen die het statistisch inzicht verhogen. Met Van Wijk vraag ik me af waarom in tijdschriften zo weinig de effectgrootte (omega-kwadrat bij t-toetsen en eta-kwadrat bij variantieanalyse) van een onderzoek wordt gepubliceerd.

Het oefenboek biedt praktische oefening in SPSS onder Windows waarbij het aansluit bij de behandelde onderwerpen uit het handboek. Daarnaast behandelt het oefenboek stappen die de toetsing voorafgaan: de opbouw van een datafile, het bewerken van gegevens (hercoderen en berekenen nieuwe variabelen) en de descriptieve verkenning van een bestand.

Belang van het boek en kritisch commentaar

Het belang van het boek is af te meten aan de stelregels die Van Wijk zelf in het voorwoord van het handboek (pp. 9-10) geeft. Die stelregels bieden tegelijkertijd de mogelijkheid om commentaar te formuleren. De eerste stelregel luidt: 'De inhoud omvat het maximum aan diversiteit dat men in één cursus kan verwerken'. Van Wijk formuleert hiermee als doelgroep studenten uit het wetenschappelijk onderwijs van empirisch georiënteerde opleidingen uit de Letteren en Communicatiehoek die in de tijd van één semester een cursus statistiek krijgen. Van Wijk stelt dat de niet behandelde onderwerpen (bijvoorbeeld non-parametrische toetsen en multivariate variantieanalyse) niet in een dergelijk beperkt tijdsbestek aan bod kunnen komen. Ik ben het daarmee eens, maar in een boek als dit is het een gemiste kans om toch redelijk veelvuldig voorkomende toetsen onbesproken te laten. Want in een aantal opleidingen blijft de hoeveelheid statistiek niet beperkt tot één semester en moet je als student en docent voor de vervolgcursus(sen) met een ander boek gaan werken. En in andere opleidingen is een inleidende cursus statistiek zelfs minder dan één semester en moet je keuzes maken in de aangeboden stof. Bij het lezen van dit boek kwam de volgende gedachte dan ook bij me op: te groot voor het servet, maar te klein voor het tafellaken. Dat wordt versterkt door mijn vermoeden dat dit boek, bijvoorbeeld door zijn fraaie rapporteeradviezen, niet alleen voor stu-

Boekbeoordelingen

dentent interessant is maar ook voor de meer ervaren onderzoeker, die even wil teruglezen hoe het ook alweer zat met een bepaalde toets. Deze doelgroep moet dan bijvoorbeeld voor toetsen met herhaalde metingen andere bronnen gaan raadplegen.

De tweede stelregel, dat de verwerking van onderzoeksgegevens meer is dan het bepalen van een significantieniveau, heb ik al eerder onderschreven. En dat kan en mag niet genoeg worden benadrukt. Vrij naar Van Wijk: statistiek is geen grabbelton waar je geheel naar eigen believen in kunt graaien. Het besluit (handboek, p. 231) zou door een ieder die in de empirische traditie onderzoek uitvoert, ter harte moeten worden genomen.

De derde stelregel dat je een kwantitatieve vergelijking pas goed begrijpt als je die met de hand hebt uitgevoerd vind ik een van de minst uitgewerkte elementen van het boek. Niet door de inhoud, maar door de lay-out. Te veel formules worden onduidelijk afgedrukt (bijvoorbeeld bij een deling de teller en noemer achter elkaar op een regel) waardoor het voor studenten onnodig lastig wordt gemaakt om de toch al lastige materie te doorgronden. Het is tegengesteld aan de moderne opzet van de rest van het boek. Bij een volgende druk zou de lay-out mijns inziens verbeterd moeten worden.

Stelregel vier dat we niet meer over statistiek kunnen praten zonder de computer te gebruiken, is evident en wordt in het boek met de uit SPSS afkomstige computeroutput ook onderschreven. In het boek komen bovendien ook interpretatieproblemen en methodische valkuilen aan de orde.

De vijfde regel luidt: 'Je begrijpt een theoretisch model beter als dat is ingebed in een betekenisvolle context.' Door de casussen, voorbeelden en oefeningen wordt dit principe goed uitgewerkt. Opgemerkt zij dat de voorbeelden voornamelijk liggen op het terrein van taalgedrag en minder op dat van communicatie.

Concluderend meen ik dat Van Wijk een statistiekboek heeft geschreven in een prettige stijl en met waardevolle rapporteeradviezen. Het is sterk afhankelijk van de situatie per opleiding of de docent voor het bestrijken van het hele curriculum statistiek juist voor dit boek zal kiezen. Voor de ervaren onderzoeker biedt dit boek handige naslagmogelijkheden. Of we na de bestuiving door Van Wijk van de nectar kunnen leven, is een hypothese die afhankelijk van de situatie van student en onderzoeker moeten worden getoetst.

Hubert Korzilius

Braet, A. (red., 2000). *Taalbeheersing als communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen.* Bussum: Coutinho. (272pp.)

Taalbeheersing als communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen biedt, zoals de titel aangeeft, een overzicht van de stand van zaken in theorievorming en onderzoek in het vak taalbeheersing en laat, bij wijze van toegift, zien hoe de verkregen inzichten toepassing vinden in een tweetal beroepspraktijken, die van het leraarschap en die van de professionele tekstschrijver/adviseur/trainer. Het boek beoogt de lezer op de hoogte te brengen van de soorten onderzoek op een aantal belangrijke deel terreinen van het vak, van de voornaamste vraagstellingen van dat onderzoek, van de belangrijkste perspectieven van waaruit dat onderzoek wordt verricht, en van de problemen die zich bij dat onderzoek voordoen; het is nadrukkelijk niet bedoeld als samenhangende inleiding in de taalbeheersing. Bovendien gaat het, met uitzondering van één hoofdstuk – dat over tekstontwerp – om 'fundamenteel', in ieder geval niet direct toepassingsgericht,

onderzoek. In één opzicht is de titel minder goed gekozen: communicatiewetenschap komt er nauwelijks in voor. De redacteur toont zich hiervan in zijn inleiding natuurlijk bewust, maar zijn verdediging dat de verschillende hoofdstukken een uitgesproken communicatieve visie op taalgebruik manifesteren, maakt een weinig overtuigende indruk.

Het boek is de opvolger van het in 1993 verschenen *Taalbeheersing als tekstwetenschap* waarmee het qua opbouw en inhoud grote gelijkenis vertoont. Zes van de zeven hoofdstukken zijn gehandhaafd, zij het in (meer of minder ingrijpend) bewerkte vorm. Die bewerking was nuttig. In tegenstelling tot het eerder verschenen boek vereist de huidige uitgave vrijwel geen voorkennis en de hoofdstukken zijn beter op elkaar afgestemd. Daarnaast zijn er twee nieuwe hoofdstukken opgenomen: over tekstontwerp, een recent tot ontwikkeling gekomen onderzoeksthema, en over professionele communicatie, een de laatste jaren sterk opgekomen toepassingsgebied. Bovendien is aan het eind van ieder hoofdstuk een handige paragraaf toegevoegd over de infrastructuur van de vakbeoefening, onder handhaving van de zeer nuttige paragraaf met bibliografische aantekeningen, en vooraf aan ieder hoofdstuk een korte samenvatting.

Het eerste, inleidende, hoofdstuk biedt een heldere schets van de ontwikkelingen binnen het vak van de laatste dertig jaar. Terecht legt Braet nadruk op de gemeenschappelijke object- en doelstelling die steeds te zien is geweest, hoe uiteenlopend de benaderingen en perspectieven ook waren van waaruit de vakbeoefening plaatsvond binnen de verschillende specialisaties die konden worden onderscheiden. Bij zo'n korte schets is vereenvoudiging onvermijdelijk, maar hier en daar zijn de lijnen wat al te grof geschetst. Zo vindt bijvoorbeeld

gespreksanalytisch onderzoek niet alleen in Groningen plaats. Verder lijkt aansluiting bij de (tekst)linguïstiek een bedreiging voor de eenheid van het vak noemen, zoals de auteur doet, mij al te pessimistisch. Natuurlijk is taalbeheersing iets anders dan linguïstiek, maar in de taalbeheersing kan zeker met vrucht gebruik worden gemaakt van taalkundige inzichten en taalbeheersers houden zich soms ook wel degelijk bezig met detailstudie van 'microscopische tekstverschijnselen'. Een voorbeeld vormen argumentatietheoretici (eerder geplaatst in de 'retorische' benadering) die onderzoek doen naar indicatoren voor argumentatieve zinnen en de verschijningsvorm van argumentatie in gesprekken.

Het tweede hoofdstuk geeft een overzicht van het onderzoek naar tekstverwerking. Het bevat een uiteenzetting van theorieën over en onderzoek naar de wijze waarop taalgebruikers een coherente tekstrepresentatie tot stand brengen. Vergeleken bij de vorige editie is dit hoofdstuk aanmerkelijk verbeterd: het taalgebruik is veel eenvoudiger, er wordt minder jargon gebruikt, de voorbeelden zijn beter gekozen en beter toegelicht, de indeling is verbeterd. Wat is gebleven, is dat de integratie van relationele en referentiële coherentie met de drie verwerkingsniveaus die de auteurs onderscheiden enigszins gewrongen aandoet. Weliswaar kunnen aanwijzingen op die niveaus worden gesitueerd, maar of en, zo ja, hoe de representatie plaatsvindt in relatie tot die niveaus, is minder duidelijk. Ook Noordman en Maes zelf hebben er soms moeite mee: op blz. 47 situeren ze dezelfde syntactische aanwijzingen eerst op het oppervlakte- en vervolgens op het propositionele niveau.

Ook het derde hoofdstuk, over conversationeel taalgebruik, is aanzienlijk verbeterd, met name in stilistisch opzicht. Bax en Berenst behandelen in kort bestek de belangrijkste benaderingen in het ge-

spreksanalytisch onderzoek, de linguïstische pragmatiek, de conversatieanalyse en de interactionele sociolinguïstiek, en laten die behandeling steeds volgen door een afweging van de merites van iedere benadering. Aan het einde geven ze een korte impressie van mogelijke toepassingen van de verworven inzichten. Het zou prettig geweest zijn als in deze mooie opzet ook het inleidende voorbeeld, dat er nu een beetje los bij hangt, zou zijn betrokken: misschien zouden een volgende keer de inzichten die de verschillende benaderingen opleveren duidelijker met de analyse van dat voorbeeld in verband kunnen worden gebracht. Ook ware het wenselijk geweest als er wat meer ruimte was besteed aan het steeds belangrijker wordende, en voor de professionele taalbeheersing bij uitstek relevante, onderwerp taalgebruik in institutionele contexten. Een kleine kanttekening kan ik niet nalaten te zetten: op blz. 74 schrijven de auteurs Searle ten onrechte het standpunt toe dat gesprekken geen systematiek of doelgerichtheid zouden vertonen. Gesprekken kunnen zijns inziens wel degelijk doelgericht zijn (en over systematische ordening is er al helemaal geen verschil van mening), het is alleen geen doel dat conventioneel met het voeren van een gesprek verbonden is.

In hoofdstuk 4 beschrijven Van Eemeren en Grootendorst (het hoofdstuk is bewerkt door de eerste auteur) het object en de doelstelling van het vak argumentatietheorie en de componenten van het onderzoek in dat vak, zij bespreken de belangrijkste benaderingen en geven aan wat er op een aantal specifieke aandachtsgebieden aan theorievorming heeft plaatsgevonden. In vergelijking met de vorige versie is het hoofdstuk aanzienlijk helderder georganiseerd en beter toegelicht. Zo is nu een overzichtelijkere indeling van benaderingen gevonden: Toulmin en de nieuwe retorica, de informele logica, moderne dia-

lectische benaderingen, moderne retorische benaderingen en radicaal argumentativisme. De opsomming van specifieke aandachtsgebieden blijft wat willekeurig aan doen, ook is het niet fraai dat kwantitatief en kwalitatief onderzoek op één lijn worden gezet met aandachtsgebieden als drogredenen, relevantie en de analyse van standpunten en argumenten. In kort bestek wordt echter een compleet en systematisch overzicht geboden van het heterogene en veelomvattende terrein van het argumentatietheoretisch onderzoek.

Ook hoofdstuk 5, over schrijfvaardigheden en schrijfprocessen is ingrijpend gewijzigd. Om te beginnen hebben Van den Bergh en Meuffels een betere conceptualisatie van hun onderwerp gevonden: van schrijfvaardigheid naar schrijfvaardigheden en schrijfprocessen. (Overigens vraag ik mij af of de these dat er verschillende, opdracht-specifieke, schrijfvaardigheden onderscheiden moeten worden niet in tegenspraak is met het feit dat de auteurs op blz. 132 een verklaring van geringe scorebetrouwbaarheid in termen van verschillen tussen schrijfopdrachten ernstig betwijfelen.) Bovendien is de eerdere onoverzichtelijke indeling naar soorten onderzoek vervangen door een overzichtelijkere en conceptueel adequatere indeling naar soorten problemen. Onderzoek wordt bijvoorbeeld niet langer gepresenteerd onder de noemer 'experimenteel productonderzoek', maar aangeboden als onderzoek naar de effecten van schrijfonderwijs op schrijfvaardigheden. Ook wordt veel uitgebreider de nodige uitleg en toelichting gegeven. Een schoonheidsfoutje is dat het PPOON-project wordt besproken voordat het onderscheid tussen directe en indirecte methoden is geïntroduceerd. Jammer is dat er bij de bespreking van de infrastructuur van het vak uitsluitend verwijzingen naar Nederlandstalige tijdschriften worden gegeven.

Het zesde hoofdstuk, tekstontwerp, is

een geheel nieuw onderdeel. In dit hoofdstuk geven Schellens en Maes een overzicht van het onderzoek dat recentelijk in Nederland is verricht naar tekstontwerp. Bij tekstontwerp gaat het om teksten voor een grotere ontvangersgroep die in opdracht worden geschreven en die moeten voorzien in een behoefte of een oplossing moeten vormen voor een probleem. Het schrijven van dergelijke teksten kan worden opgevat als een ontwerpproces, waarin fasen van probleemanalyse, ontwerp en evaluatie onontbeerlijk zijn. In het hoofdstuk wordt eerst onderzoek besproken rond de vraag welke eigenschappen van het product van het ontwerpproces bijdragen aan het bereiken van het beoogde doel, specifiek toegespitst op instructieve en overtuigende teksten. Vervolgens komt onderzoek naar het ontwerpproces aan de orde, waarbij de behandeling beperkt blijft tot de waarde van evaluatiemethoden in het ontwerpproces. De productbenadering wordt ingebed in een kader van (met name sociaal-psychologische en cognitieve) theorieën over hoe lezers met instructieve en persuasieve teksten omgaan en hoe tekstkenmerken het gedrag van de lezer en het effect van de tekst beïnvloeden. Bij de procesbenadering worden enkele lezer- en tekstgerichte methoden van tekstevaluatie besproken die door taalbeheersers in de afgelopen jaren zijn ontwikkeld. Dat alles levert een systematische behandeling op, waarin ook steeds heldere, en niet altijd even optimistische, conclusies over de bruikbaarheid van de verworven inzichten worden getrokken. Door de gekozen beperkingen ligt de nadruk bij de behandeling wel op de effectiviteit van teksten. De begrijpelijkheid (en daarmee de aansluiting op hoofdstuk 2) blijft onderbelicht. Ook de aansluiting op hoofdstuk 5 blijft door de eenzijdige toespitsing op evaluatiemethoden achterwege. Een mogelijk verband met onderzoek naar taalgebruik in institutionele contexten blijft

helaas buiten beschouwing.

De laatste twee hoofdstukken zijn van geheel andere orde. Hoofdstuk zeven (een up-to-date gebrachte versie van Braets corresponderende hoofdstuk in de eerdere bundel) biedt een overzicht van de mate waarin de wetenschappelijke taalbeheersing vruchten heeft afgeworpen voor het taalvaardigheidsonderwijs in het middelbaar en hoger onderwijs. Programmatisch lijkt dat heel wat; in de praktijk blijkt het tegen te vallen. Hoofdstuk acht (nieuw), van de hand van Janssen, Jansen en Jansen, biedt een overzicht van de manieren waarop inzichten uit de taalbeheersing hun weg vinden in de professionele praktijk van tekstschrijvers, adviseurs en trainers. Ook daar blijkt bitter weinig van de wetenschappelijke inzichten over te blijven. Overigens is het niet geheel juist dat er tot nu toe geen door taalbeheersers geschreven adviesboeken voor gesproken taal zijn verschenen: Van den Bergh en Van Rees schreven een adviesboek over het omgaan met klachten, waarin het klachtgesprek een belangrijke plaats inneemt.

Al met al betekent de uitgave van deze bundel een belangrijke verbetering ten opzichte van de vorige. Niet alleen zijn er nieuwe hoofdstukken geschreven die een beeld geven van in de afgelopen jaren tot ontwikkeling gekomen thema's in het onderzoek, de bestaande hoofdstukken zijn er allemaal op vooruit gegaan. Voor studenten taalbeheersing en andere belangstellenden biedt de bundel een uitstekende inleiding in de diverse deelgebieden van het vak. Na lezing van de desbetreffende hoofdstukken mogen zij op de hoogte geacht worden te zijn van wat er op dit moment op die deelgebieden speelt en door de appendices worden zij in staat gesteld zelf verdere verkenningen in het vakgebied te ondernemen.

M.A. van Rees

Signaleringen

Neutelings, R., Ummelen, N. & Maes, A. (red.), 2000. *Over de grenzen van de Taalbeheersing. Bijdragen over taal, tekst en communicatie gepresenteerd op het VIOT-congres van december 1999 aan de Technische Universiteit Delft.* Den Haag: Sdu. ISBN 9012089948. Prijs: 25,65 Euro (471 pp., plus cd-rom)

Wie niet in de gelegenheid was het meest recente VIOT-congres aan de TU Delft bij te wonen, kan zich desondanks een nauwgezette indruk vormen van de daar ontplooiden activiteiten. Dankzij de inspanningen van de auteurs, de redactie, de reviewers en de nieuwe uitgever van de VIOT-bundel, ligt er een fraai verzorgde uitgave met een vijftal thematische bijdragen, gevolgd door 34 bijdragen uit de congresstromen. In de thematische bijdragen – van de hand van Schellens, Pander Maat, Snoeck Henkemans, Hoeken en Elling – wordt gereflecteerd op de stand van zaken in het vakgebied, op verschillen en overeenkomsten tussen de deelgebieden en op de diverse manieren waarop het vakgebied aan de verschillende universiteiten wordt beoefend.

Opvallend is dat de aandacht daarbij vrijwel exclusief op de situatie in Nederland is gericht. Ook in de bijdragen uit de stromen wordt voor het overgrote deel gerapporteerd over werk dat door Nederlandse onderzoekers is gedaan. De lijst van auteurs geeft hetzelfde beeld: 5 auteurs werken deels of geheel in Vlaanderen, de overige 49 allemaal in Nederland. Zuid-

Afrika, waar het vak taalbeheersing de laatste jaren op ten minste twee universiteiten serieus wordt beoefend, ontbreekt geheel. Die eenzijdigheid op het punt van nationaliteit geeft de titel van de bundel, *Over de grenzen van de taalbeheersing*, een wat andere lading dan de redactie wellicht voor ogen heeft gestaan.

Opvallend is ook de stellingname van de redactie in de inleiding van de bundel over het ‘einde van de taalbeheersing’, het centrale thema van het congres waar deze bundel uit voortvloeide. Met recht wordt uit de geleverde bijdragen geconcludeerd dat de taalbeheersing anno 1999 gekenmerkt wordt door eenheid in verscheidenheid, en dat dat altijd al zo geweest is. Er is geen aanleiding om uit de huidige situatie sombere conclusies te trekken over de levenskansen van het vak of over de VIOT als vereniging van onderzoekers. De veelkleurigheid onder één en dezelfde koepel is eerder een eigentijds teken van gezondheid dan een aankondiging van een naderend roemloos uiteenvallen.

Wel blijkt eens te meer dat taalbeheersers met graagte grenzen overschrijden, of op zijn minst verkennen. Net als in de eerder verschenen VIOT-bundels het geval was, worden er ook nu raakvlakken gezocht en gevonden met andere disciplines als de taalkunde, de filosofie en de (cognitieve en sociale) psychologie. Ook *binnen* de taalbeheersing is er eerder sprake van schuivende panelen dan van als definitief bedoelde piketpaaltjes. Het valt dan ook te billijken dat ervoor is gekozen de bijdragen niet te ordenen naar de stroom waarin de lezingen zijn gehouden (argumentatie & retorica, mondelinge communicatie en schriftelijke communicatie), maar ze, afgezien van de vijf thematische artikelen, in alfabetische volgorde op te nemen. Voor wie wil zien in welke congresstroom de bijdragen waren ingedeeld, is daartoe achterin het boek een kort overzicht opgenomen.

De bundel geeft zicht op een boeiend scala van onderwerpen waarmee heden-daagse taalbeheersers zich in onderzoek bezighouden. Zo zijn er bijdragen over moraliteit in kleuterconversaties, toespraken van koningin Beatrix (een aanrader voor Maxima?), taboe verklaarde standpunten, biotex-technieken in telefonische enquêtes, en oefeningen in software-handleidingen. Daarmee valt ook buiten het vakgebied, in de voorlichting aan aspirant-studenten bijvoorbeeld, duidelijk te maken dat de thema-keuzes in het taalbeheersingsonderzoek verder reiken dan wellicht wordt gesuggereerd door de letteren-context waarin het meestal wordt beoefend.

Het meest opmerkelijke deel van deze publicatie bevindt zich buiten de grenzen van het boek. Meegeleverd wordt een cd-rom *Herinnering VIOT99*, gemaakt door de sectie Technische Communicatie van de TU Delft. De cd bevat digitale versies van alle bijdragen uit de bundel in PDF-formaat, wat het onder meer mogelijk maakt om met grote snelheid door de hele bundel heen te zoeken naar woorden of namen die in de afzonderlijke bijdragen voor kunnen komen. Ook over het congres waaruit de bundel resulteerde, kan de lezer of liever gebruiker van de cd veel te weten komen. Zo is het complete programma opgenomen (inclusief abstracts van de 17 bijdragen die uiteindelijk niet in de bundel terecht zijn gekomen) en zijn er foto's van de sprekers en hun publiek te vinden. Helemaal vernieuwend zijn de video-fragmenten, waarmee de kijker niet alleen letterlijk een goed beeld kan krijgen van onder meer de thematische presentaties, maar ook het bijpassende geluid in zich kan opnemen. Ook voor de benodigde afspeler-software is gezorgd, net als voor de nieuwste versie van de software die nodig is om de tekstfiles te lezen. De cd vormt een mooie herinnering voor de deelnemers, en een extra aanmoediging voor taalbeheersers die er

niet bij waren om bij het volgende congres wel acte de présence te geven.

Carel Jansen

Sanders, Ewoud & Permentier, Ludo (2000). *Beeld van een taal*. Den Haag/Antwerpen: Sdu/Standaraad. ISBN 905797052X. Prijs: fl. 25,-. (240 pp.)

Ter ere van de twintigste verjaardag van de Nederlandse Taalunie stelden Ewoud Sanders en Ludo Permentier dit jubileumboek samen: een soort Festschrift met 70 korte beschouwingen (columns en interviews) over taal van bekende en minder bekende meestal Nederlandse en Vlaamse taalgebruikers. Het polyperspectivisch portret wordt aangevuld met weetjes en citaatjes en talrijke foto's, die in hun eigen taal 'een zelfstandig verhaal over taal en over het Nederlands' brengen.

Door het grote aantal bijdragen komen in dit boek enorm veel thema's aan bod. Meest voor de hand liggende sprekers zijn mensen die werken met taal, zoals bijvoorbeeld de literator (onder andere de Iraanse Kader Abdolah), de taalkundige en de vertaler, maar ook minder bekende beroepen zoals de 'streektaalfunctionaris' zijn vertegenwoordigd. Ze vertellen over hun beroep of inzichten die dit beroep met zich meebrengt, maar ook – en dan vooral de literatoren – over daarvan onafhankelijke onderwerpen, zoals bijvoorbeeld het verdwijnen van de Tale Kanaäns (Maarten 't Hart). Daarnaast wordt geschetst hoe de taal in bepaalde beroepen of verenigingen op een specifieke manier gebruikt wordt, niet alleen qua vorm en functie (het voor buitenstaanders dikwijls onbegrijpelijke jargon van onder andere wetenschap, restaurant of architectuur), maar ook op het gebied van de pragmatiek (zoals bij de advocaat en de hypnotiseur). Naast die

Signaleringen

getuigenissen van vlot professioneel taalgebruik wordt er ruimschoots aandacht besteed aan de fase die daaraan voorafgaat, namelijk die van de taalverwerving. Een kind, migranten en nostalgisch terugblikkende auteurs (Adriaan van Dis en Eric de Kuiper) komen aan het woord. Ook loopt het taalkundig niet altijd van een leien dakje bij de mensen die op een of andere manier met een afwijking te kampen hebben: doofheid, afasie, blindheid, dyslexie, het syndroom van Gilles de la Tourette. Hun verhalen brengen het onbekende wat dichterbij en stemmen tegelijkertijd tot nadenken over het wezen van die taal die we zo heel vanzelfsprekend gebruiken. Afwijkend taalgebruik kan ook veroorzaakt worden door het medium dat gebruikt wordt om de boodschap over te brengen (telefoon, radio, tekstverwerker). Zo blijkt het gebruik van e-mail zowaar invloed te hebben op de grammatica: “Zou wel stukje willen schrijven over eigen grammatica van e-mail.” En als onvermijdelijk thema moet natuurlijk ‘de norm’ aan bod komen: zoek van de Verkavelingsvlaams vervloekende Vlaming, geklaag over Poldernederlands en taalverloedering, maar ook lofzangen op het dialect. De communis opinio over de verhouding tussen AN en dialect is mooi verwoord door Geert van Istendael: “Het dialect gelijkt een ruwe diamant, het Nederlands een geslepen edelsteen.[...] Het Verkavelingsvlaams is niet eens een kiezelsteen.”

Met deze bondige classificering is dit rijke boek bijlange niet gedekt. Praktisch iedere stem brengt een boeiend persoonlijk verhaal mee, een complex geheel van thema's waaruit blijkt hoe de verschillende taalgebruikers de taal beleven (het plezier van de puzzelmaker tegenover de strijd die de stotteraar moet voeren) en hoe de taal niet los te denken is van cultuur, politiek of zelfs technologie. De enkele minder interessante stukjes schaden daarom het geheel

niet, ze horen er integendeel zelfs bij, om het plaatje vollediger te maken. De grote verscheidenheid van perspectieven stimuleert tot kritische reflectie en discussie. De rabiate bestrijder van het Verkavelingsvlaams krijgt evenveel ruimte als een verdediger ervan en naast een Nederlander in Vlaanderen, kan ook een Vlaamse in Nederland haar verhaal doen. Het geheel geeft een idee van het uitgestrekte interessedomein van de Nederlandse Taalunie.

Steven Decorte

Heytze, Ingmar & Tuinman, Vrouwkje (2000). *Verdomd interessant, maar gaat u verder...* De taal van Wim T. Schippers, Sdu/Standaard Uitgeverij: Den Haag/Antwerpen. ISBN 9057970775. Prijs: 19,90. (142 pp.)

‘Dit hoef ik niet te nemen’, zegt een man tegen een ober. ‘Natuurlijk niet!’ krijgt hij als antwoord, ‘maar waarom bestelde u het dan?’ Tussen de personages van de veelzijdige kunstenaar Wim T. Schippers ontstaan voortdurend misverstanden. Hoe doet Schippers dat?

‘Verdomd interessant, maar gaat u verder...’ van Ingmar Heytze en Vrouwkje Tuinman geeft een antwoord op die vraag. Het boek gaat over de taal van Schippers. Schippers laat zich gelden in uitzonderlijk veel kunstzinnige disciplines. Hij maakt beeldend werk en theater, schrijft strips en televisiescenario's, dicht, zingt en acteert. Daarbij druist hij in tegen gevestigde regels en gebruiken, bijvoorbeeld door geuren te exposeren in een *teruikstelling*. En wie herinnert zich niet het toneelstuk voor zes herdershonden, ‘Going to the dogs’? Heytze en Tuinman richten zich voornamelijk op Schippers' taalgebruik in de strips, in de televisieshows en televisieseries en in de toneelstukken. Schippers schept op nauw-

gezette wijze een wereld die zich kenmerkt door wanorde en verwarring. Zoals hijzelf tornt aan gevestigde normen, zo doen zijn personages dat ook. Heytze en Tuinman laten zien welke talige instrumenten hij daarbij hanteert en slagen er zo in om enige orde aan te brengen.

Het boek bestaat uit een essay en een lexicon. In het essay geven Heytze en Tuinman enkele achtergronden van Schippers' werk. Ze wijzen bijvoorbeeld op de historische connectie met Fluxus, een beweging waarbinnen men probeerde om kunst en dagelijks leven bij elkaar te brengen. Schippers introduceerde indertijd het principe van a-dynamische kunst. Kunstuitingen volgens dit idee zijn niet hoogdravend of diepgravend, maar triviaal en onbeteknend. Zo vormt de titel van een toneelstuk uit 1964, '1. niet roken 2. niet eten 3. roken 4. eten', een adequate beschrijving van het verhaal ervan.

De gesprekken die in Schippers' werk worden gevoerd lijken op het eerste gezicht alledaags. In spreektaal verhaspelen we zegswijzen en zijn we afhankelijk van clichés, en nu en dan komt het voor dat we langs elkaar heen praten, onzelf tegenspreken of praten over onzinnige dingen. We gebruiken taal vaak op een manier die volgens de normen niet toelaatbaar is. Heytze en Tuinman laten op overtuigende wijze zien dat juist dergelijk taalgebruik, uitvergroet tot groteske en komische proporties, Schippers' stijlkenmerk vormt. Dit illustreert ze met talloze treffende passages.

De manier waarop de personages formuleren geeft voortdurend aanleiding tot echte of geveinsde misverstanden. Die ontstaan bijvoorbeeld door een dubbelzinnige formulering of een verkeerde interpretatie, of doordat iemand overspannen eisen stelt aan de wijze van formuleren. Een voorbeeld van hypercorrect taalgebruik is te vinden in het volgende dialoogfragment. Alice: 'Was dat nou niet een fijn plekje om

neer te strijken?' (...) Marc: 'Je zegt: het was echt een fijn plekje. Ik neem vooralsnog niet aan dat dat fijne plekje sinds wij eraan voorbij gingen ineens niet meer zou bestaan, dan wel eensklaps niet meer zou volharden in het fijn zijn. (...) En daarbij, hoe kan een plekje nou fijn zijn. Weet zo'n plekje veel.'

In het essay presenteren de schrijvers een classificatie van taalvondsten, taalgrappen en taalexperimenten. In de veertien rubrieken wordt veelvuldig verwezen naar het tweede deel van het boek, een lexicon van typerende uitdrukkingen (zoals 'prima de luxe' en 'het gaat u allemaal fluit noch reet aan'). In de rubriek *verhaspelingen* blijkt dat Schippers clichés zichtbaar maakt door ze te vervormen: 'u slaat de spijker precies op mijn gevoelige snaar'. In de rubriek *taalinnovatie* worden enkele taalexperimenten besproken. Zo introduceerde Schippers het ooit onjuiste en als foeilelijk ervaren woord 'gekke'. En Barend Servet weet niet wie te kiezen uit drie aanbidders: 'Pollens! Wat bèn ik begonnen. Proh dolor! Pecco pello... Dat wordt kakogamie...' Voorbeelden van andere besproken categorieën zijn verwensingen ('briefhoofd!'), onregelende uitdrukkingen ('verdomd interessant, maar gaat u verder') en tussenwerpsels ('als het ware').

Uit alles blijkt dat Heytze en Tuinman liefhebbers zijn van Schippers' taal. De eigen tekst is luchtig en het boek zit vol leuke voorbeelden. Een kritische beschouwing van Schippers werk of een relatie met wetenschappelijke taalkundige literatuur is niet te vinden. Het is een vrolijk boek dat interessant is voor liefhebbers van het werk van Schippers en voor hen die belangstelling hebben voor grappen en experimenten met taal.

Jan Albert van Laar

Tiggeler, Eric & Doeve, Rob (2000).
Webwijzer. Den Haag: SDU Uitgevers.
ISBN 9057970724. Prijs: fl.42,50 (204 pp.)

Het is tegenwoordig heel makkelijk om zelf een website samen te stellen. Een grondige kennis van HTML (de programmeertaal voor webpagina's) is niet meer nodig; iemand die Word beheerst kan het eigenlijk al. Dat wil niet zeggen dat iedereen ook meteen een goede website kan maken. Dat komt zeker niet alleen doordat het grafisch ontwerp voor beginners een lastige zaak is, maar vooral ook doordat er andere eisen aan internetteksten worden gesteld dan aan papieren teksten. Er zijn inmiddels reeksen inleidingen en handboeken over het samenstellen van netpagina's verschenen, maar die gaan doorgaans vooral in op technische aspecten, zoals het grafisch ontwerp, en laten tekstopbouw en taalgebruik liggen. Een waardevolle aanvulling hierop vormt de *Webwijzer* van Eric Tiggeler en Rob Doeve, juist omdat hier taalgebruik en tekstopbouw centraal staan.

In de *Webwijzer* worden eerst de verschillen tussen papieren teksten en webteksten besproken. Daarna komt de structuur van de website aan de orde. In websites moet vaak veel informatie worden weergegeven en de lezer moet goed de weg in de website kunnen vinden om de gewenste informatie te vinden. Belangrijk hierbij is het nieuwe begrip 'klikstroom'. Volgens de achterin opgenomen begrippenlijst is de klikstroom de 'reeks muisklikken die de bezoeker brengt van de eerste bezochte pagina op de site naar de pagina waar hij of zij naar op zoek was'. Door de website goed te structureren en de juist navigatiemiddelen (hyperlinks) kan deze klikstroom zo kort mogelijke worden gehouden.

In een algemeen hoofdstuk over het schrijven van webpagina's worden de basisprincipes van het indelen van de tekst op een webpagina uiteengezet: hoe lang mag

een pagina zijn en wanneer mag de lezer scrollen? Hoe bouw je een pagina op en hoeveel woorden mag een regel in een webtekst hebben? Doeve en Tiggeler maken vervolgens duidelijk dat er verschillende soorten webpagina's zijn waaraan ook verschillende eisen moeten worden gesteld: de homepage, de navigatiepagina en de inhoudspagina. De homepage is de beginpagina van de site en die moet vooral overzichtelijk zijn (niet louter indrukwekkend). De navigatiepagina geeft toegang tot de verschillende onderdelen van een site; het is de schakel tussen de homepage en de inhoudspagina. De inhoudspagina is de pagina waarop de gezochte informatie staat. Natuurlijk bestaan er ook verschillende typen inhoudspagina's: persberichten, rapporten, routebeschrijvingen, enzovoorts.

Voor de hoofdstukken over het structureren en het schrijven van verschillende soorten pagina's zijn voor zowel de beginnende als de gevorderde webschrijver zeer instructief. De auteurs laten steeds aan de hand van voorbeelden zien wat het effect is van een bepaalde fout en geven duidelijke vuistregels.

Het laatste deel ('Webstijl') is aan de ene kant wat algemeen: een goede stijl kenmerkt zich door heldere en toegankelijke formuleringen, adequaat gebruik van opsommingen en afwezigheid van vage en abstracte stijlvormen. De stijltips zijn aan de andere kant ook wel wat beperkt: aantrekkelijk schrijven wordt gelijkgesteld aan wervend schrijven. Het gaat hierbij alleen om commerciële teksten, terwijl de auteurs in de rest van hun boek ingaan op alle soorten teksten. Maar dat zijn kleinigheden. De *Webwijzer* is een uitstekende, zo niet onmisbare gids voor de schrijver van internetpagina's.

Bart Garssen

Gramma-TTT, jrg. 7 (1999), nr. 3, jrg. 8 (2000), nr. 1.

In aflevering 3 van de zevende jaargang (die pas in april 2001 is verschenen) onderzoekt Jacques Arends linguïstische en historische argumenten voor de hypothese dat het Lingua France (een handelstaal die van de vijftiende tot de twintigste eeuw gebruikt werd in de gebieden rond de Middellandse Zee) een beslissende rol heeft gespeeld in het tot stand komen van de Europese creooltalen. Dik Bakker en Kees Hengeveld laten zien dat de theorie van Simon Dik, mits voorzien van enkele aanvullingen, de onderzoeker in staat stelt de variatie tussen talen ten aanzien van 'relativisatie' op een adequate manier te verantwoorden. Letticia Hustinx geeft een procedurele beschrijving van een cohesie-analyse van een informatieve tekst en gaat na wat deze analyse kan bijdragen aan een coherentie-analyse. Rob Schoonen betoogt dat een geschreven samenvatting geen goede maatstaf is voor het tekstbegrip van 6- tot 10-jarigen.

Nummer 1 van de achtste jaargang is een themanummer over onderwerpen op het gebied van de tweedetaalverwerving. Het nummer omvat vier artikelen, reacties daarop en antwoorden op de reacties. Rob Schoonen, Petra Poelmans, Annegien Simis en Marie Stevenson onderzoeken de rol van productieve en receptieve taalvaardigheden ('fluency') in de tweedetaalverwerving. Ze betogen dat het geautomatiseerde verloop van de cognitieve processen

die hiermee gemoeid zijn van belang is voor een succesvol gebruik van de verworven tweede taal. Kees Bot pleit in zijn reactie voor meer aandacht voor intentionaliteit in het verwervingsproces. In hun antwoord wijzen Schoonen et al. onder meer op de complexiteit van het begrip 'intentionaliteit'. Jan Hulstijn behandelt het verwerven van kennis van de grammatica en de woordenschat van een tweede taal. Op basis van een onderscheid tussen impliciet en expliciet leren komt hij tot de hypothese dat grammaticafouten bij het spreken mogelijk vermeden kunnen worden en dat het spreekgemak kan worden verhoogd met behulp van impliciete tweedetaalverwerving waarin intensieve training plaatsvindt in wat hij 'verstavaardigheden' noemt. In zijn reactie kritiseert Van Hout zowel de hypothese zelf als de ('connectionistische') grondslag en de praktische toetsbaarheid ervan. Hulstijn pleit in zijn reactie juist voor het connectionistische uitgangspunt. Folkert Kuiken en Ineke Vedder gaan in hun bijdrage na wat het onderzoek heeft opgeleverd waarin expliciete aandacht voor formele aspecten van taal in het tweedetaalverwervingsproces centraal staat en hoe dit *Focus on Form*-onderzoek zich verder zou moeten ontwikkelen. Peter Jordens onderwerpt het *Focus on Form*-onderzoek in zijn reactie aan scherpe kritiek. Kuiken en Vedder vatten zijn kritiek in hun antwoord constructief op. In de laatste bijdrage onderzoekt Elisabeth van der Linden of het grote ver-

schil in leeftijd waarop kinderen voor het eerst talige constructies kunnen produceren kan worden verklaard door aan te nemen dat kinderen op verschillende manieren hun moedertaal leren en of deze verklaring ook relevant is voor kinderen die twee moedertalen tegelijk leren. Haar conclusie is dat er bij deze kinderen zowel sprake is van één taalsysteem als van variatie daarbinnen. Annick de Houwer vecht deze conclusie in haar reactie aan. Van der Linden hoopt op voortzetting van de discussie.

Levende Talen Tijdschrift, (2000) jrg. 1, nrs. 3 & 4, jrg. 2 (2001), nr. 1.

Nummer 3 van de vorige jaargang is een themanummer over 'taalbeleid' (structurele aandacht voor taalproblemen van leerlingen). Brigitte van Hilst bespreekt een aantal instrumenten die de afgelopen jaren zijn ontwikkeld voor het invoeren van taalbeleid op scholen voor voortgezet onderwijs. Dirkje Ebberts toont in een overzicht de overeenkomsten en verschillen tussen acht verschillende hedendaagse visies op taalbeleid. Theun Meestringa pleit voor samenwerking in de verdere uitwerking van het taalbeleid zoals dat gestalte heeft gekregen met de invoering van het project 'Taalgericht vakonderwijs'. Buiten het thema gaat Ans van Berkel na in hoeverre Nederlandse leerlingen erin blijken te slagen zich de Engelse spelling eigen te maken en doet Truus Schijf verslag van onderzoek naar het signaleren van dyslectische leerlingen in het middelbaar beroepsonderwijs.

In nummer 4 staat het eerste deel van een artikel waarin Helge Bonset en Hetty Mulder ontwerpadviezen bespreken om het leren-leren-gehalte van onderwijsleermiddelen te vergroten. Sidonie Rademakers rapporteert de evaluatie van docenten van het deelvak Duits I op het vwo in het schooljaar 1998-1999. Jeanette Lubbers en

Kees Sluis laten zien hoe studenten van de afdeling Talen van de lerarenopleiding in Amsterdam door het verlenen van diensten in contact komen met het middelbaar of secundair beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie. Marleen Miedema bekijkt de relevantie voor de Nederlandse situatie van de manier waarop men op een Californische *high school* heeft geprobeerd tot verbetering te komen van de slechte resultaten van (een deel van) de leerlingen. Dirkje Ebberts en Marlies Kamp laten zien hoe het team waarvan zij deel uitmaakten heeft gewerkt aan het ontwikkelen van een taak-, betekenis- en procesgerichte lesmethode Nederlands voor de basisvorming.

In nummer 1 van deze jaargang staat de status van en het onderwijs in het Engels centraal. Arthur van Essen pleit voor aandacht in het onderwijs voor de toenemende interactie in het Engels tussen personen van wie het Engels niet de moedertaal is. Ineke Huibregtse doet verslag van onderzoek waarin de uitkomsten en de didactiek van tweetalig onderwijs zijn geëvalueerd. Anne Marie Uhlenbeck beschrijft de eerste aanzet tot een beoordelingsprocedure voor beginnende docenten Engels. Hetty Mulder en Helge Bonset presenteren het tweede deel van hun studie naar de kwaliteit van ontwerpadviezen voor het vergroten van het leren-leren-gehalte van onderwijsleermateriaal.

Moer, (2000) nr. 5/6.

In het dubbelnummer 5/6 betogen Marianne Verhallen en Ruud Walst dat taalonderwijs primair taalontwikkellend moet zijn in plaats van primair toetsend en geven zij aan wat de rol van de leerkracht in goed taalonderwijs zou moeten zijn. Dirkje Ebberts pleit voor verbetering van docentvaardigheden in het voortgezet taalonderwijs. Richard Vollenbroek rapporteert over ervaringen in het gebruik

van *MILE-Nederland*, een multimediale, op de leeromgeving afgestemde, taaldidactiek voor Pabo-studenten. Resi Damhuis, Piet Litjens en Hanneke Schripsema gaan na in hoeverre het materiaal dat door het Expertisecentrum Nederlands in het kader van het project over mondelinge communicatie ontwikkeld is, kan bijdragen aan de leerkrachtvaardigheden die nodig zijn om in lesactiviteiten een actieve inbreng van kinderen te bewerkstelligen. Jan Peter Houtman doet verslag van de Tilburgse conferentie over de multiculturele samenleving die op 11 november 2000 aan de Katholieke Universiteit Brabant werd gehouden.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 6, nr. 1.

Nummer 1 van deze jaargang is wat de redactie het 'Klooster-nummer' noemt. Het bevat de bijdragen aan het colloquium *Grammatica en lexicon* dat werd gehouden ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Wim Klooster van de Universiteit van Amsterdam, alsmede een bewerking van Kloosters afscheidsrede. De eerste bijdrage aan het colloquium is van Hans Broekhuis, die aan de hand van een historisch overzicht over de relatie tussen lexicon en syntaxis pleit voor een herziening van de 'minimalistische' benadering die veronderstelt dat lexicale elementen formele kenmerken bevatten die het computationele systeem van instructies voorzien. Broekhuis stelt voor de syntactische verschillen tussen talen niet terug te voeren op de eigenschappen van lexicale elementen maar op de evaluatie van structuren die door het computationele systeem gevormd zijn, aan de hand van universele, maar taalspecifiek geordende, beperkingen. Ina C. Schermer-Vermeer laat in haar bijdrage over de relatie tussen grammatica en lexicon zien dat de betekenis van lexicale elementen in verregaande mate kan bepalen of die elementen in bepaalde syn-

tactische patronen voor kunnen komen. Zij illustreert daarmee een deel van de stelling van Klooster dat grammatica niet zonder woordbetekenis kan en woordbetekenis niet zonder grammatica. Jan Koster onderstreept in zijn bijdrage de waarde van nieuwe theoretische inzichten in de verschillen in woordvolgorde in verschillende talen door te laten zien dat met behulp van die inzichten een verantwoording kan worden gegeven van de in het Nederlands optredende 'spiegelsymmetrie' ten opzichte van een ingebed werkwoord. Wim Klooster betoogt in de artikelversie van zijn lezing dat uiteenlopende verschijnselen zoals de bereikambiguïteit van negatie in samengestelde zinnen en het gegeven dat een constituent ingeleid door *geen* soms wel kan optreden na een voorzetsel en soms niet, in samenhang kunnen worden verantwoord op basis een een typologische, in termen van de optimaliteitstheorie te formuleren, eigenschap van het Nederlands, in combinatie met een aantal verondersteld universele grammaticale principes. Tot besluit van dit 'Klooster-nummer' bespreekt Reinier Salverda de bundel *Samengevoegde woorden. Voor Wim Klooster bij zijn afscheid*, die werd bezorgd door Hans den Besten, Els Elffers en Jan Luif.

Onze Taal, jrg. 70, nrs. 1, 2/3 en 4.

Naast een aantal kleinere stukjes en de gebruikelijke – behartenswaardige, maar in het vervolg in deze rubriek niet meer weer te geven – rubrieken, staan in nummer 1 artikelen van Hans van den Heuvel over de stijging van het aantal taalfouten in de krant en de onbetrouwbaarheid van de automatische spellingchecker, Joop van der Horst over de daling van het aantal taalfouten in de krant en de betrouwbaarheid van dezelfde spellingchecker, Han Verbakel over de taalblunders die hij als eindredacteur van het *Eindhovens Dagblad* buiten de

krant heeft weten te houden, Ton den Boon over het jaar 2000 in 20 neologismen, Wim Blokzijl over de maatregelen die speechers kunnen nemen om te voorkomen dat hun toespraak te zeer uitloopt en Dick Springorum over de mate van vertrouwdheid die blijkt uit de perspectiefkeuze in het benoemen van gezinsrelaties. Gaston Dorren interviewt de Chinese Pallas Lam over het onderwijs van haar moedertaal in Nederland. Marc van Oostendorp bespreekt het KUB-proefschrift *Conservation in the acquisition of possessive constructions* van Ineke van de Craats.

In het dubbelnummer 2/3 gaan Marinel Gerritsen en Frank Jansen na waarom bepaalde Engelse leenwoorden wel bekliven en andere niet, legt Peter Burger uit dat het woord *kangeroe* voor de aboriginals in Australië weliswaar slechts naar één type kangeroe verwijst, maar dat het voor hen tegelijk ook 'elk eetbaar dier' of 'koe' of 'paard' kan betekenen, komt Willem van Thiel tot de conclusie dat verkleinwoorden die vertrouwelijkheid bewerkstelligen alleen passend zijn als ze door vrouwen of ter aanduiding van vrouwelijke zaken worden gebruikt, betoogt Wilfried Vandaele dat het Staandaardnederlands het passende register voor de media is en niet het (Vlaamse of Amsterdamse) dialect, pleit de Poolse oud-minister Bronislaw Geremek voor meertaligheid in plaats van behoudzucht ten aanzien van de moedertaal en informeert Noline van der Sijs de lezer over de herkomst van Latijnse plantennamen. Jan Erik Grezel interviewt Antoine Braet, bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de retorica bij de leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica van de Universiteit van Amsterdam, over retorica, debatteren, argumentatieleer op de middelbare school, alineaverbanden en het taalvaardigheidsonderwijs. Marc van Oostendorp bespreekt het KUN-proefschrift *Lexicale variatie cognitief-*

semantisch benaderd. Over het benoemen van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten van Jos Swanenberg.

In nummer 4 inventariseert Peter Burger de verschillen in de stijlboeken van een aantal kwaliteitskranten, stelt Dick Smakman per enquête vast dat Nederlanders de polder-*aa*i verwerpelijker vinden dan de Amsterdamse *s* en de Gooise *r*, verklaart Leendert Plug waarom slechts gedeeltelijk uitgesproken woorden meestal goed begrepen worden, legt Marc van Oostendorp naar aanleiding van de Zeeuwse aanvraag van een streektaalstatus voor het Zeeuws nog eens uit wat de verschillen zijn tussen een taal en een dialect en zoekt Riemer Reinsma uit waarom bij een fusie het ene bedrijf vaak de bruid van het andere wordt genoemd (en niet andersom).

Tekst[blad], jrg. 7, nr. 1.

Tekst[blad] is met ingang van deze jaargang van uitgever veranderd: van Samsom in Alphen aan den Rijn is men overgegaan naar Coutinho te Bussum. Omslag en binnenwerk zijn onveranderd gebleven. Het nummer opent met een artikel van Rob J.L. Visser over de checklist die de tekstschrijver aanlegt ten behoeve van overleg met zijn opdrachtgever; de positie van de lezer van de te schrijven tekst zou daarin volgens Visser centraal moeten staan. Louise Cornelis zet vraagtekens bij de spraakherkenningsmethode als oplossing voor RSI en andere fysieke schrijffproblemen; in haar geval, een gebroken middenhandsbeentje, bleek zelfs met één hand schrijven tot mislukken gedoemd – waarvoor zij overigens geen fysieke maar een psychologische verklaring geeft. Frans van Eemeren en Bart Garssen laten zien hoe het gebruik van een analytisch overzicht de schrijver van een betogende tekst kan helpen zijn betoog op een duidelijke manier te structureren en zelf kritisch te beoordelen,

zodat het betoog niet alleen toegankelijker wordt maar ook beter van kwaliteit. Margreet Onrust belicht de suggestieve en tendieuze wijze waarop feiten worden gepresenteerd in het Groningse politierapport *Asielzoekers crimineel?* (dat bekend werd doordat burgemeester Wallage het geheim had willen houden, hetgeen geen geheim bleef). Felix van de Laar en Michaël Steehouder nemen de voorlichting over het nieuwe belastingstelsel onder de loep en concluderen dat die in vele zoniëten alle opzichten ernstig tekortschiet. Stefan Gevaerts bekijkt de voor Vlaamse begrippen ongekend ongeremde 'Veilig Genieten'-campagne van de Vlaamse minister van Welzijn Mieke Vogels en is dan ook niet verbaasd dat het voornaamste effect van de campagne verontwaardiging was, eerder dan een verhoogde staat van condoombereidheid. Marijke de Roock licht de Antwerpse methode van rapporta-

ge over besluitvorming door en oordeelt gunstig. Luuk van Waes bespreekt de beste Nederlandstalige verkoopbrief en daarmee Gouden Veer-winnaar van Johan Verest van het reclamebureau OgilvyOne. Hans Kloos inventariseert de (vele en vaak zeer interessante) vertaalproblemen waarmee de ondertitelaar te kampen heeft. Bas Andeweg onderzoekt de toegankelijkheid van Internet voor de visueel zwakkeren. Monique van der Maas en Nicole Ummeleen geven uitleg over het gebruik van de XML-schrijftechniek en wegen de voor- en de nadelen. Rien Elling bespreekt de oratie die Michaël Steehouder op 14 december 2000 hield bij zijn aanvaarding van het ambt van hoogleraar Technische Communicatie aan de Universiteit Twente. Monic Lansu bespreekt het tijdschrift *Document Design*.

Peter Houtlosser

Nieuws uit het vakgebied

Aanstellingen

Dr. C.M. (Kees) de Gloppe is begin dit jaar benoemd tot hoogleraar bij de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn leeropdracht is de Taalbeheersing van het Nederlands. De Gloppe zal onderwijs verzorgen aan de opleidingen Nederlandse taal en cultuur en Communicatie- en informatiewetenschappen. Zijn onderzoek, dat zich richt op de ontwikkeling en optimalisering van de mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid van jongere en volwassen sprekers van het Nederlands, is ondergebracht in het onderzoeksinstituut CLCG en de onderzoeksschool BCN.

Per 1 januari 2002 is dr. H.J. (José) Plug aangesteld als universitair docent bij de leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica in de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Plug was tot die datum als universitair docent verbonden aan de Inleiding tot de rechtswetenschappen en het Juridisch practicum in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Erasmusuniversiteit Rotterdam.

Congressen

Op donderdag 25 en vrijdag 26 oktober organiseert de afdeling Nederlands van de Vrije Universiteit Amsterdam het 6e symposium 'Mondelinge communicatie in organisaties'. Het thema van dit symposium is 'Identiteit in gesprekken'. Gastsprekers zijn Charles Antaki (Loughborough

University, UK) en Sue Widdicombe (University of Edinburgh, UK). Zij zullen een bijdrage leveren over hun werk op het terrein van identiteit in gesprekken. Zoals gebruikelijk zal het symposium een kleinschalige, gerichte bijeenkomst zijn, waarin een aantal deelnemers de gelegenheid krijgt hun werk (veelal 'work in progress') te presenteren. Deelname aan het symposium kost fl. 50,- (inclusief twee lunches, koffie, thee e.d.), te voldoen tijdens de registratie op de eerste symposiumdag. Voor nadere informatie: Marca Schasfoort, mcg.schasfoort@let.vu.nl.

Medewerkers aan dit nummer

- S. Balijon**, kwaliteitscoördinator AST Interhijs-Groep Rotterdam, Reviusrondeel 405, 2902 EL Capelle aan de IJssel
- A. Braet**, bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de retorica UvA, universitair hoofddocent afdeling Nederlandse Taal- en Letterkunde, Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
- S. Decorte**, Zanderstraße 2, D-47058, Duisburg
- F.H. van Eemeren**, hoogleraar Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- B. Garssen**, universitair docent Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- C.J.M. Jansen**, hoogleraar Bedrijfscommunicatie, Letterenfaculteit KU Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen
- C.M. Koolstra**, universitair docent Sectie Kind & Media, Universiteit Leiden, Wassenaarseweg 52, 2333 AK Leiden
- H. Korzilius**, universitair docent Bedrijfscommunicatie, Letterenfaculteit KU Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen
- J.A. van Laar**, assistent in opleiding Faculteit der Wijsbegeerte RU Groningen, A-weg 30, 9718 CW Groningen
- B. Meuffels**, universitair docent Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- A.L. Peeters**, senior projectleider NOS Kijk- en Luisteronderzoek, Afdeling Communicatiewetenschap KU Nijmegen. Correspondentie: NOS-KLO, Postbus 26444, 1202 JJ Hilversum
- M.A. van Rees**, universitair hoofddocent Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- H. Spinhof**, free-lance journalist, West Peterstraat 28, 6822 AA Arnhem